

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

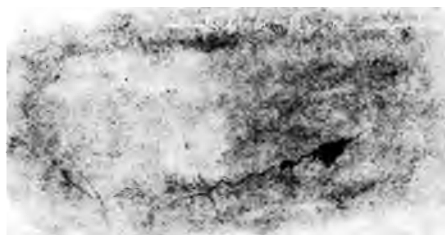
I

(Արտատպած „ԼՈՒՄԱՅ" հանդէսից)

Թիֆլիս
Տպարան Մ. Շարաձէ եւ Ընկ., Նիկ. 21.
1901

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 15-го Декабря 1900 года

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Տ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՊԱՐԹԵՒ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Արիստակէս Լուսաւորչի և Մարիամու կրտսեր որդին է։ Իւր ծննդեան թուականը դրինք արդէն 364-ին, և ըսինք ևս թէ իւր հօր մեկնելէն յետոյ մնաց մօրը խնամքին ներքև և անոր հետ վանք առանձնացաւ և ապահով ապաստանարան գտաւ։ Մօրը հետ մնաց մինչև արբունք հասնելը, այսինքն շուրջ 15 տարեկան լինելը, և յետոյ աշակերտեցաւ Նիկոմաքոս անուն ճգնաւորի մը. և երբ աշակերտութիւնը վերջացաւ, իրեն համար առանձին ճգնարան ունեցաւ և շուրջը աշակերտներ հաւաքեց։ Ի հարկէ այդ ամենը Կեսարիոյ շրջակայից մէջ կատարուեցաւ։

Արիստակէսի վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունիմք

մինչև այն ատեն, որ Տրդատայ հրաւէրով Հայաստան եկաւ և եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ և իւր հօր օգնական եղաւ։ Այս պարագայն ալ արդէն 306 թուականին կատարուած հաշուեցինք, Արիստակէսի 42 տարեկան եղած ատեն։ Որովհետև Արիստակէս լոկ անապատաւոր և միայնաւոր կը ճանչցուի, ուստի պէտք է ըսել թէ Կեսարիա եղած ատեն եկեղեցականութեան մտած չէր, և քահանայութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնըն ալ հաւասարապէս իւր հօրմէն ստացաւ։ Այն ժամանակ աբեղայութիւնը լոկ կրօնաւորութիւն էր առանց եկեղեցական աստիճանի։

Իւր հօր կենդանութեան ժամանակ Արիստակէս ամենայն ինչ եղած է, զի Լուսաւորչի տկարութեան և առանձնասիրութեան պատճառաւ բոլոր հովուական հոգեր որդւոյն վրայ ծանրացած էին. այսու հանդերձ մասնաւոր կերպով պատմուած պարագաներ չունիմք. երբ զի ամենայն ինչ Լուսաւորչի անունով կը գործուէր։ Ապա թէ ոչ պէտք է ճանչնալ թէ այն ժամանակի Հաւատոյ կանոններ, բարեկարգութեան սահմաններ և բարոյական ուղղութիւններ՝ բոլորն ալ Արիստակէսի աշխատութեամբ հաստատուած են մեր եկեղեցւոյն մէջ։

Արիստակէսի նկարագրին իբր գլխաւոր գիծեր պէտք է նկատել արտաքին ճգնաւորական կերպարան՝ անշուք և անփառունակ, գծուծ և ծաղրելի երևնալու չափ ոմանց աչքին. իսկ ներսէն նախանձախնդիր և խիստ հոգի՝ առանց աչառանաց և առանց երկիւղի. ճշմարտութեան և բարեկարգութեան խստապահանջ պաշտպան. զեղծումներու և զեղծեալներու դատապարտող և յանդիմանող։

Արիստակէսի կեանքին և մեր եկեղեցւոյն պատմութեան համար նշանաւոր կէտ մ'է Նիկիոյ ժողովոյն մէջ նորա ներկայութիւնը։ Մեզի հասած ժողովական հարց

ցուցակներուն մէջ ևս կը յիշուի Հայոց Մեծաց աշխարհէն սուրբ հայր մը։ Թէպէտ անունը ցուցակներու մէջ այլայլած երևնայ, այսինքն Արիստակէսը՝ Արիստարկէս կամ Արիստեկլիսոս եղած։ Ըստ մեզ նոյն ինքն Արիստակէսն է. նաև ուրիշ ցուցակի մը մէջ նշանակուած Արտափիոս Ծոփաց եպիսկոպոսը, զի նոյն ցուցակը Մեծ Հայքէն ուրիշ անուն չյիշեր։ Անուններու աղաւաղումը գրչագիրներու մէջ ստէպ հանդիպած մի բան է։

Թէպէտ Արիստակէս Մեծ Հայոց աշխարհէն կ՚ըսուի, այլ ուղղակի Մեծ Հայոց եպիսկոպոս չկոչուիր, և ոչ ալ Մեծ Հայոց եպիսկոպոս Գրիգորի փոխանորդ կը կոչուի։ Թէպէտ ուրեք Դեսպոնտոսի և ուրեք Թրենիոյ եպիսկոպոս կոչուած է, այլ ասոնք յետ և յառաջ անուններու հետ տեղի ունեցած պարզ շփոթութիւններ են, և ընտրելագոյն է Ծոփաց Եպիսկոպոսի կոչումը զոր ուրիշ օրինակներ կուտան։ Արիստակէսի Ծոփաց մէջ սպանուիլը, Ծոփաց մէջ ստէպ շրջելը, Ծոփաց մէջ Խոզանի (այժմ Խոզաթ) եկեղեցին շինելը (Ասողիկ. եր. 64), իրաւունք կուտան հետևցնելու թէ Ծոփաց աշխարհը Արիստակէսի նախնական և սեփական վիճակը եղած էր։ Ծոփաց աշխարհին կարևորութիւնն ալ այդ մեկնութիւնը կ՚արդարացնէ։

Արիստակէսի Նիկիոյ ժողովին երթալուն յարակից պարագաներէն յիշենք նախ, թէ Պարսից Յովհաննէս և Մծբնայ Յակոբ և Եդեսիոյ Եւթաղ եպիսկոպոսները ուղեկից ունեցաւ մինչև Կեսարիա, թէ Գրիգոր Աստուածաբանի հօր Գրիգորի մկրտութեան ներկայ եղաւ ի Նազիանզ Ղևոնդիոսի հետ, թէ Կեսարիայէ անդին Կեսարիոյ Ղևոնդիոս եպիսկոպոս ևս ուղեկից ունեցաւ։ Կը պատմուի ևս թէ Նիկիոյ լիճին եզերքը Արիանոս տեղացիներ սկսան Արիստակէսը ծաղրել իւր անփառունակ կերպարանքին համար իբր սովորական մշակ մը

նախատելով զնա, և թէ Արիստակէս եզներով լծուած արօր մը համարձակ լիճին վրայ տարաւ և ջուրը հերկելով անվտանգ դուրս ելաւ։

Ժողովական գործողութեանց մէջ Արիստակէսի յատուկ յիշատակութիւն մը չունիմք, միայն թէ իբրև Լուսաւորչի զաւակ և իբրև առաքելանման հովիւ Կոստանդիանոս կայսեր և բոլոր եպիսկոպոսակից հայրերու կողմէն ընդհանուր յարգանաց առարկայ եղած լինելը պատմուած է։

2. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Ժողովէն դառնալէն ետքը Արիստակէս իրապէս և պաշտօնապէս հայրապետական աթոռը ստանձնեց․ վասն զի նոյն միջոցին վախճանեցաւ Ս. Լուսաւորիչ, ինչպէս պատմութեանս առաջին մասին մէջ բացատրեցինք և ճշդեցինք։ Ասողիկ կ'ենթադրէ թէ այդ առթիւ Արիստակէս Կեսարիա գացած լինի ձեռնադրութեան համար (եր. 63)։ Սակայն Սկզբնական պատմութիւններ, և ոչ իսկ Բիւզանդը, այսպիսի բան մը չեն պատմեր։ Արիստակէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունէր, և Նիկիոյ ժողովին ներկայ եղած էր իբր եպիսկոպոս, և հայրապետական պաշտօնն ալ արդեամբ կը վարէր, ուրեմն առանց նոր ընտրութեան անզգալի կերպով մը Աթոռին բուն տէրը դարձաւ։ Ձեռնադրութիւնը եպիսկոպոսական աստիճանին համար պէտք էր, և եպիսկոպոսութենէ հայրապետութեան անցնիլը ըստ հին սովորութեան նոր ձեռնադրութիւն չէր պահանջեր։ Հետեւաբար Արիստակէսի Կեսարիա երթալը ընդունելի չէ կարող լինել։

Արիստակէսի հայրապետութեան տևողութիւնը 7 տարի ըսուած է Խորենացիէն (եր. 378) և մեք հարկ

չեմք տեսներ այդ աւողութիւնը փոփոխել։ Միայն թէ ոչ ևս կարող եմք այդ եօթնամեայն սկսել 333 էն, ինչպէս կ՚ընէր հին հաշիւը, այլ 326 էն սկսելով կը լրացնեմք 333 ին։ Առ այս բաւական լինին որչափ ինչ Լուսաւորչի մահուան վրայ գրեցինք։

Այդ թուականներու փոփոխութեան պատճառով պէտք է Արիստակէսի ժամանակ դնել Տրդատայ մահը և Խոսրովու յաջորդելը, որք տեղի ունեցան 330 ին։ Խորենացին այդ պարագայն Վրթանէսի կուտայ (Բ. եր. 10), բայց Բիւզանդ Վրթանէսի հայրապետութիւնը Խոսրովու թագաւորելէն յետոյ կը դնէ (եր. 6.). պատմական ուրիշ դիպուածներ հակառակութիւն չեն կրեր, և թղթակցական յարաբերութիւնք աւելի դիւրութեամբ կրնային կատարուիլ Արիստակէսէ, որ Կոստանդիանոսը անձամբ ճանչցած էր Նիկիոյ ժողովին առթիւ։ Թէպէտ և Խորենացին Կոստանդի կը վերագրէ Խոսրովի հաստատութիւնը, այլ Կոստանդիանոս 337 ին մեռած լինելով, անհնար է մինչև այն ատեն հասցնել Տրդատայ մահը, որ այդ ենթադրութեամբ 100 տարեկան մեռած պիտի ըսուէր։ Հաստատութիւնը Կոստանդիանոսի ժամանակ ընդունուած ատեն, ինչպէս ընդունած է և Արծրունին (եր. 58), աւելի յարմար է միջնորդի դերը Արիստակէսի տալ, Կոստանդիանոսի հետ անձնական ծանօթութեան համար, ինչպէս արդէն դիտել տուինք։

Պատմութիւնը շատ աղքատ է Արիստակէսի հայրապետական գործունէութեան մանրամասնութեանց նըկատմամբ, և մեք չեմք կարող ենթադրական պարագաներով զարդարել զայն։ Գլխաւոր պարագայն իւր նախանձայոյզ ընթացքն է։ Արքունիքը, աւագանին և երկրին բարձրագոյն դասակարգը չկրցաւ իսկոյն հրաժեշտ տալ հին հեթանոսական սովորութեանց. և նախկին զեղծումները կ՚ուզէր նոր դաւանութեան պատուաստել։ Արիս-

տակէս տղայութենէ քրիստոնեայ, մանգեամբ ճգնաւոր և խստակրօն սկզբանց տէր, չէր կարող անտարբեր մնալ։ Նոյն ինքն Տրդատ չէր կարողացած ներել. և ոչ իսկ արքունական ազդեցութեամբ քրիստոնէական բարեկարգութիւնը զօրացնել, և նահատակ եղած էր իւր բարեկրօն սկզբանց։

Արիստակէս ալ նոյն վախճանը ունեցաւ և բռնական մահուամբ կեանքը վերջացուց։ Իրաւ անհատական դաւաճանութեան զոհ եղաւ, բայց ոչ նուազ ստոյգ է թէ զոհ եղաւ իւր նախանձայոյզ եռանդին։ Արիստակէս կը գտնուէր Ծոփաց երկիրը, ուր իշխաշխ էր Արքեղայոս, այն նախարարներէն մին, որք աւելի հրաւիրած էին վրանին սրբոյն կշտամբանքները։ Պէտք է ենթադրել թէ լոկ կշտամբանքէ աւելի բան մը ըրած ըլլալու է Արիստակէս, թերևս բանադրանքի կամ նզովքի սաստն ալ գործադրեց, որ Արքեղայոսի արիւնախանձ վրէժխնդրութեան հանդիպեցաւ։ Խորենացին կը գրէ. «Պատահեալ ի ճանապարհի սպան զնա սրով» (եր. 378), իսկ Բուզանդ Արիստակէսի խոստովանողական մահը կը յիշատակէ (եր. 6).

Արիստակէս թաղուեցաւ Եկեղեաց գաւառի Թիլ գիւղը։ Չեմք գիտեր թէ Ծոփաց որ կողմը պատահեցաւ սպանութիւնը, և հետևաբար չեմք կարող ճշդել թէ մօտաւոր կամ հեռաւոր տեղէ մը բերուեցաւ մարմինը։ Թիլ բերուելուն պատճառը կուտայ Բիւզանդ կոչելով զայն «կալուած Գրիգորի հօրն իւրոյ» (եր. 6)։ Թիլի գերեզմանը մեզի փաստ կը լինի ըսելու թէ դեռ չըկայր Լուսաւորչի գերեզմանը ի Թորդան, թէ ոչ այնտեղ թաղուած կը լինէր Արիստակէսն ալ։ Անտէր և ամայի վանք մ'է այսօր Արիստակէսի գերեզմանը Երզընկայի դաշտին մէջ Թիլ գիւղի մօտ, Ջուխտակ Հայրապետ անուամբ ճանչցուած։

Արիստակէսի ծնունդը եղած էր ի Կեսարիա, հաւանաբար 264 ին, իր Հայաստան գալը դրինք 306 ին, երբ 42 տարեկան էր, որ կը լինի նաև իր եպիսկոպոսանալուն ալ թուականը։ Լուսաւորչի մահուանէ յետոյ Հայրապետ հռչակուիլը դրինք 325 ին վերջը 62 տարեկան եղած ատեն, խոստովանողական մահն ալ տեղի ունեցաւ 333 ին 69 տարեկան եղած ատեն։

Արիստակէսը կուսակրօն էր, և Լուսաւորչի սերունդը միակ գիծով շարունակեց Վրթանէսի կողմանէ, որովհետև այս երկուքէն զատ ուրիշ զաւակ չվիշեր պատմութիւնը։

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ ՊԱՐԹԵՒ

3. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Վրթանէսի նախընթաց կեանքին վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս Արիստակէսէ աւելի չէ։ Ծնունդը եղաւ Կեսարիա 261 ին. և իր հօր մեկնելէն յետոյ մնաց աշխարհական վիճակի մէջ, և ամուսնացաւ, հարկաւ 280 թուականէ ետքը։ Բուզանդ կը պատմէ թէ երկար ատեն անորդի մնաց. և «ի ծերութեան» աղօթքի զօրութեամբ երկուորեակ զաւակներու տէր եղաւ (եր. 10)։ Ծերութեան տարիքը պէտք չէ բառացի կերպով իմանալ, զի այնուհետև դժուարին կը լինէր իր սերնդոց հաշիւը գտնել, և մինչև Սահակ, որ 350 ին ատեններ պէտք է ծնած լինի, չորս ծնունդներու համար գոնէ 70 տարուան միջոց զետեղել։ Հետևաբար բաւական կը սեպեմք ըսել թէ իբր 15 տարի անորդի մնաց Վրթանէս և 295 ին ունեցաւ Գրիգորիս և Յուսիկ երկուորեակ զաւակներ։

Վրթանէսի զբաղմունքն ևս մեզի անյայտ. մնացած

է։ Ոմանք կարծեցին թէ Կեսարիոյ մէջ քահանայութեան կոչուած ըլլայ, այլ մեք կը կարծեմք թէ Վրթանէսի տրուած *երէց* բառէն ծագած է այդ շփոթութիւնը. Եւ այն որ *անդրանիկ լինելը* բացատրելու համար տրուած է, *քահանայ* իմաստով առնուած է։ Եւ ոչ մի պատմական հանգամանք չնպաստեր Վրթանէսը Կեսարիոյ մէջ քահանայ եղած ենթադրելու։

Հայաստան գալը Արիստակէսի հետ միատեղ եղաւ. Եւ եթէ Արիստակէս կրօնաւորական կեանքին համար նախապատուուեցաւ եւ առաջ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, Վրթանէս ալ եկեղեցականութեան մտած է իւր հօր ձեռնադրութեամբ, թէպէտ աւելի ուշ։ Միւս կողմանէ անհընարին է չտեսնել Վրթանէսի կեանքին մէջ քաղաքական գործերու հետ ունեցած յարաբերութիւնները, որ հետեւանք է անշուշտ իւր ընդունակութեան, այլ եւ փորձառութեան։ Հետեւաբար մեզի համար շատ պարզ է որ Վրթանէս եկեղեցականութեան մտնելէ առաջ եւ յետոյ, պետական եւ քաղաքական գործառնութեանց մէջ պաշտօնական դեր ունեցած է։

Սակայն Վրթանէսի գործունէութեան յիշատակութիւնը կը սկսի իւր եղբօր մահուանէ ետքը։ Երբ Արիստակէս նահատակուեցաւ, ոչ միայն Լուսաւորչի զաւակներուն սէրը, այլ եւ Վրթանէսի անձնական արժանեաց հաւաստիքը համոզեցին բոլոր ազգը որ Վրթանէս կաթողիկոս հռչակուի 333 ին 72 տարեկան հասակին մէջ Խոսրով Կոտակի թագաւորութեան երրորդ տարին։

4. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Ամեն պատմագիրներ կը լռեն Վրթանէսի ձեռնադրութեան պարագային եւ ուր նոքա կը լռեն, աւելորդ է ենթադրական պարագաներ ստեղծել. ուստի պէտք է

ընդունել թէ Վրթանէս Կեսարիա գացած չէ ձեռնադրութեան համար։ Նշանաւոր է մանաւանդ Բուզանդի լռութիւնը (եր. 6), որ ուրիշ առիթներու մէջ ամենայն փութաջանութեամբ կաշխատի Կեսարիոյ աթոռին զանազան պատիւներ և իրաւունքներ վերագրել։ Չերթալուն պատճառն ալ յայտնի է, զի Վրթանէս, եթէ ոչ առաջ, գոնէ Լուսաւորչայ վերջին ժամանակին և Արիստակէսի Նիկիա երթալուն առթիւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն պէտք է առած լինի։

Կրնայ ընդունուիլ թէ առանց Կեսարիա երթալու, Վրթանէսի կաթողիկոս լինելուն առթիւ Կեսարիոյ աթոռոյն դիմում եղած լինի։ Այդպիսի յարաբերութիւնք սովորական էին հին ժամանակները մեծ աթոռներու մէջ, որոց աթոռակալներ իրենց ընտրութենէ յետոյ գիմացէ դիմաց սիրոյ և հաղորդութեան գիրեր կը փոխանակէին, իրենց դաւանութիւնն ալ բացատրելով, իբրև հիմն քրիստոնէական սիրոյ և հոգևոր հաղորդութեան։ Բայց այդ յարաբերութիւնք բնաւ իշխանութեան նշանակութիւն չունէին և ոչ իրարու վրայ տիրապետութիւն կը ցուցնէին։

Վրթանէսի հայրապետութեան առաջին օրերը կըրնան խաղաղական կոչուիլ, թէպէտ երկարատև եղած չլինին։ Խոսրովու և Վրթանէսի ժամանակ երկրին մէջ տիրող երանաւէտ խաղաղութեան և աշխարհաշէն ձեռնարկութեանց վրայ Բուզանդի գրածը (եր. 7), այդ միջոցին կը պատկանի, վասն զի քիչ ետքը երկիրը սկսաւ նեղուիլ ներքին ապստամբութիւններով, որոնց անմիջապէս յաջորդեցին պարսկական պատերազմներ, որք սկսան 337-ին, Կոստանդիանոսի մահուան տարին, և 297-ին դաշնադրեալ քառասնամեայ խաղաղութեան աւարտելուն առթիւ։

Այդ շփոթութեանց մէջ Վրթանէս ալ Խոսրովի։

հետ յոգնեցաւ և աշխատեցաւ և խաղաղութիւն վերա-հաստատելու ջանքերուն գործակցեցաւ։ Իր անունը յիշուած կը տեսնեմք Որդունեաց և Մանաւազեանց եղբայրասպան կռուոյն մէջ (Բուզ. 9.), Սանատրուկի կամ Սանեսանի նուաճման մէջ (Բուզ. 17), Բզնունի Դատաբենի ապստամբութեան առթիւ (Բուզ. 19), Ոշտունի Մանաճիրհի տարապարտ վրէժխնդրութեան խնդրոյն մէջ (Խոր. 16), ևս և Պարսիկներու դէմ եղած պատերազմներուն մէջ (Բուզ. 26), այնպէս որ անհակառակ կարող եմք ըսել, թէ Վրթանէս աշխարհավար արդիւնքներով ալ պայծառացաւ ոչ նուազ քան եկեղեցական աշխատութիւններով։

Այդ տեսութեամբ իրարմէ կարի տարբեր են Ս. Լուսաւորչի երկու զաւակները. և գուցէ այդ տարբերութեան հետևանք է որ պատմութիւնն ալ անխտիր ամեն քաղաքական գործունէութիւն Վրթանէսի կը վերագրէ, առանց ի նկատ առնլու ժամանակագրական պահանջները։ Արդէն յիշեցինք թէ ինչպէս Խոսրովու թագաւորելուն համար հայրապետական միջամտութիւնը ժամանակագրական կարգով Արիստակէսի կը պատկանի, մինչ Խորենացին զայն Վրթանէսի կուտայ, թէպէտ միւս կողմանէ Բուզանդ Վրթանէսի հայրապետութիւնը Խոսրովու թագաւորելէն յետոյ կդնէ։

Կը կարծեմք թէ պատմական ստուգութիւն մը հաստատած կը լինիմք եթէ ըսեմք, թէ կանուխէն ալ Վրթանէս պետական և վարչական պաշտօններով զբաղած էր արքունիքին մէջ։ Արդէն իւր զաւակներէն Յուսիկ, իւր թոռները Պապ և Աթանագինէ, և իւր թոռնորդին Ներսէս, պալատական և զինուորական զբաղմանց հետևած են, միայն Գրիգորիս կայ Արիստակէսի կրօնաւորութեան հետևող։ Այդ տեսութեան կը նպաստէ անշուշտ Լուսաւորչի արքայազարմ տունէն

լինելը, և նոյն իսկ Լուսաւորչի պալատական զբաղմանց կեանքն անցնելը։

Վրթանէսի եկեղեցական հոգատարութեանց մէջ յիշատակութեան արժանի է Մակար Երուսաղեմայ հայրապետին հետ յարաբերութիւնը. և ինչ ինչ խնդրոց համար նմին ուղղած հարցումները, և Մակարի պատասխանները, որք «Կանոնք Մակարայ» անուամբ և 9 գլուխներու բաժնուելով կանոնագիրքին մէջ անցած են Օձնեցւոյն ձեռօք (Կան. եր. 80)։ Մակար Երուսաղեմացին 314-ին աթոռ բարձրացած և 334 ին մեռած լինելով, այդ թուականն ալ կը պարտաւորէ զմեզ մինչև 340 չտանել Վրթանէսի կաթողիկոսութեան սկիզբը, ինչպէս կընէ հին հաշիւը։ Վրթանէս Մակարի հետ թղթակցած լինելու համար, պէտք է գոնէ 333-ին հայրապետութեան աթոռը նստած լինի, ինչպէս որ մեք ևս դրինք։

Գեղեցիկ յիշատակ մը ևս ունիմք Բուզանդէ պահուած։ Պարսից պատերազմին մէջ բաւական մեծ կորուստներ տուեր էին Հայոց աւագանին և բանակը. Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետն ալ կռուոյն մէջ մեռած էր և մեծ սուգ կար երկրին մէջ։ Վրթանէս սկսաւ ժողովուրդը մխիթարել հոգևոր խրատներով. նկատել տուաւ թէ Պարսից նպատակն էր յաղթութենէ յետոյ իրենց կրօնքին բռնադատել Հայերը, ուստի պատերազմին մէջ մեռնողներ եկեղեցւոյ և հաւատոյ համար արիւն թափած են. և «Ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ»։ Այդ պատճառով «Եդ օրէնս ընդ աշխարհն՝ մեծ քահանայապետն Վրթանէս զնոցա առնել յիշատակ ամ յամէ, և որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութիւն նոցա, եդ կանոն յիշել զսոսա առ սուրբ սեղանն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին, յորժամ զանուանս սրբոցն կարդի-

ցեն, և տապա զկնի նոցա զնոցայն (եր. 26—28)։ Վաչէեանց տօնը այժմ չկայ, այլ յետագայ նմանօրինակ յիշատակելոց հետ միացած և այժմեան Վարդանանց տօնը եղած է, և այդ տօնին տրուած *ազգային տօն* կամ *ազգային յիշատակ* կոչումը այս կերպով իւր արդարացումը կը գտնէ։

5. ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՄԱՀ

Քաղաքական դէպքերու շարքը կազմել մեր նիւթէն դուրս է, և միայն եկեղեցական պատմութեան յարակից մասերը քաղելով կը բաւականանամք։ Ընդհանուր խռովութիւնը սկսած էր երկրին մէջ գլխաւորապէս երկու ապստամբ բդեշխններուն երեսէն, Փայտակարանի Սանատրուկը կամ Սանեսանը հիւսիսէն, և Աղձնեաց Բակուրը հարաւէն։ Ասոնց ետևէն Պարսից բանակն ալ ներս մտաւ, և Դատաբեն Բզնունի սպարապետն ալ անոնց կողմն անցաւ։ Այդ էր երկրին վիճակը 337-ին։ Խոսրով փոփոխ բաղդով մրցեցաւ անոնց հետ Վրթանէսի խորհրդակցութեամբ. և Վաչէ Մամիկոնեան, Վահան Ամատունի, Մանաճիհր Ռշտունի, Արշաւիր Կամսարական և Անդովկ Սիւնի զօրավարներուն ձեռքով։ Խոսրով ունեցաւ մասնաւոր յաղթութիւններ, այլ չկրցաւ երկիրը խաղաղացնել և 339 ին մեռաւ յոյժ դժուար կացութիւն մը թողլով իւր որդւոյն և յաջորդին։ Առանց ուզելու վճռաբար ճշդել թէ Սանատրուկի և Բակուրի և Դատաբենի մահերը ինչ ազդեցութիւն ըրին ընդհանուր կացութեան վրայ, կը բաւականանամք դիտել տալ թէ ներքին ապստամբութիւններ և Պարսից յարձակումներ թոյլ չտուին Տիրանի իւր իշխանութիւնը հաստատել, մինչև որ վերջիվերջոյ ստիպուեցաւ երկիրն ալ թողուլ և Յունաստան ապաւինել։

Այդ միջոցին պէտք է դնել Վրթանէսի կեանքին դէմ դաւաճանութիւնը, որ հաւանաբար Խոսրովու վերջին տարին տեղի ունեցած է։ Վրթանէս կը գտնուէր Տարոն աշխարհախումբ տօնը կատարելու, որ քրիստոնէական ձեւ առած և յաջորդած էր հին հեթանոսական տօնին, և կաթողիկոսն ալ անձամբ ներկայ կը գտնուէր (Բուզ. 7)։ Երկու հազարի չափ լեռնականներ «ի բնակչաց Սիմ լերին» (Սոփ. 52), «ի սադրելոյ նախարարաց» (Խոր. 4), կուգէին Վրթանէսի կեանքը դաւաճանել, այլ հրաշալի կերպով արգելուեցան, և Վըրթանէս անվտանգ անցաւ և գնաց Թիլ իւր կալուածը և եղբօրը գերեզմանատեղին։ Ըստ Բուզանդայ «Մեծի Հայոց տիկնոջն» (Բուզ. 8) մատը եղած է այդ դաւաճանութեան մէջ, այլ դժուարին է ենթադրել որ Խոսրովու և Վրթանէսի սերտ կապակցութեան միջոցին այսպիսի մի դաւաճանութիւն գործէ թագուհին։ Պէտք է ուրեմն ըսել թէ՝ Աղձնեաց ապստամբ բդեշխին կինն է ինքզինքը Հայոց Տիկին կոչել տալու և Ս. Հայրապետին դէմ ելնելու յաւակնութիւնն ունեցող դաւաճան կինը։

Խոսրովու որդւոյն Տիրանին վիճակը ևսքանզևս կը դժուարանայր ինչպէս վերև կըսէինք. Տերունին Տապուհ նոյն իսկ իւր Ներսէհ որդին ղրկած էր զօրաւոր բանակով՝ Հայոց աշխարհն ու թագը գրաւելու, և այս պատճառով Տիրան Կոստանդնուպոլիս փախչելու ստիպուեցաւ։ Վրթանէս ևս, որ յունասէր կուսակցութեան պետերէն մէկն էր, գուցէ և գլխաւոր դրդիչը սեպուած էր. պարտաւորեցաւ թագաւորին հետ ինքն ալ մեկնիլ, թէ վտանգէ խոյս տալու և թէ օգնութիւն փութացնելու նպատակով։

Տիրանի Կ. Պոլիս երթալը կը պատմէ Խորենացին (եր. 22), և անուղղակի կը հաստատուի այն Յուլիա-

նոս Կեսարին Կոստանդ կայսեր առջեւ խօսած ճառէն, ուր Հայոց իշխանին կամ թագաւորին փախչելը կը յիշուի առանց անունը տրուելու, և կըսուի ևս թէ պարսկական կուսակցութեան զօրութենէն ստիպուած էր նա փախչել. և թէ կուսակցութեան շահուելովը և կայսեր օգնութեամբը Հայոց թագաւորը կրցաւ վերստին իւր գահը գրաւել խաղաղութեամբ (Գաթըրճեան Բ. 463)։ Խորենացիին և Ցուլիանոսին պատմածները զիրար կը լրացնեն և կը կեդրոնանան Տիրանի վրայ, և հնար չէ ուրիշ կերպով բացատրել այսպիսի նշանաւոր դիպուած մը։

Տիրանի և Վրթանէսի բացակայութեան ատեն, թագաւորութեան խնամակալն էր Արշաւիր Կամսարական որ Պարսից վրայ յաղթութիւն ալ տարաւ. այլ հայրապետութեան տեղապահը յայտնի չէ, դուցէ եղաւ Փառէն Աշտիշատի մայր եկեղեցւոյն եպիսկոպոսը որ յետոյ կաթուղիկոսութեան ալ բարձրացաւ։ Ամեն առթի մէջ այդ միջոցը երկար չեղաւ, զի Արշաւիրի յաղթութեամբ, և պարսկական կուսակցութեան տկարանալով և Կոստանդի պաշտպանութեամբ երկիրը հանդարտեցաւ և Վրթանէս և Տիրան իրենց աթոռները դարձան։

Վրթանէս ծերացեալ հասակին մէջ այդ տագնապներն ալ կրելէ և այդ յաջողութիւնը գլուխ հանելէ ետքը, այլ ևս երկար չապրեցաւ և հանգեաւ խաղաղութեամբ «յերրորդ ամին Տիրանայ» (Խոր. 24), այսինքըն 341 ին։ Խորենացի 15 տարի կուտայ Վրթանէսի եպիսկոպոսութեան, և ամեն պատմիչներ 15 տարի տուած են Վրթանէսի կաթուղիկոսութեան։ Ըստ մեզ կարի երկարաձիգ է Վրթանէսի պաշտօնավարութեան 15 տարի տալ Արիստակէսի մահուանէ հաշուելով, ուստի աւելի յարմար կը սեպեմք ճիշդ իմաստով առնուլ եպիսկոպոսութիւնը Լուսաւորչի վերջին տարիէն, որով

7 տարի Արիստակէսի տրուած ատեն, 8 տարի միայն կը մնայ Վրթանէսի 333 էն 341։ Որդւոց և Թոռանց Ներքողաբանն ալ կըսէ թէ Վրթանէս կը մեռնէր «վաղագոյն հրաժեշտ խնդրելով յախտալի կենացս» (Սոփ. 18), որ գոնէ հայրապետութեան երկար չլինելը կը ցուցնէ։

Այս հաշուոյն համար եթէ հիմնակէտ կուզեմք պահել Վրթանէսի մահուան թուականը Տիրանի երրորդ տարին ըստ ժամանակագրութեան Խորենացւոյն։ Այս ժամանակագրութիւնը թէպէտ կը մեղանչէ ընդհանուր առման մէջ, այլ կաթողիկոսներու և թագաւորներու մէջ համապատշաճ չափակցութիւն մը կը պահէ, այնպէս որ այս համեմատական կշիռը պէտք չէ եղծել և ուր ժամանակագրական պահանջներ հակառակը չեն ցուցներ, բաղդատական կէտերը կրնան գործածուիլ իբր ուղղութեանց հիմ. և ահա այս կարգէն է Վրթանէսի և Տիրանի թուականներու համեմատութիւնը։

Միւս կողմէն Վրթանէսի տարիքն ալ արդէն լեցուն էր հայրապետութեան հասած ատենը, այսինքն 72 տարեկան էր, և այս տարիքին վրայ 15 ևս դրուած ատենը ոչ միայն կշիռը կը կորսնցնեմք, այլ և դժուարաւ կրնամք 87 տարեկան ծերունւոյն պատշաճեցնել Վրթանէսի գործունեայ կեանքը, որ չունի իսկ իւր վերջերը այն հանդարտ անգործութեան միջոցը, զոր ունեցաւ Լուսաւորիչը, այլ մինչև իւր վերջին շունչը միշտ շարժման և գործունէութեան մէջ կը գտնուի, ոչ միայն եկեղեցական այլ և քաղաքական և նոյն իսկ պատերազմական ճգանց մէջ։ 80 տարեկան հասակը զոր կունենայ մեր հաշուով 341 ին վախճանած ատեն շատ է, քիչ չէ իւր պատմութեան համեմատութեամբ։

Վրթանէս թաղուեցաւ ի Թորդան, Դարանաղի գաւառին մէջ ըստ միաբան վկայութեան Խորենացւոյ (եր. 24), և Բուզանդայ (եր. 29), միայն թէ մինչ Խո-

րենացին մարգարէական մեկնութիւն մը կու տայ այն տեղ թաղուելուն, ուր յետոյ Լուսաւորչի ոսկերքը պիտի ամփոփուէին, Բուզանդ պատմական ոճով և յայտնապէս կ՚ըսէ թէ «անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսուրբ սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին»։ Ս. Լուսաւորչի նշխարաց գիւտին վրայ խօսած ատեննիս յստակ կերպով բացատրեցինք և հաստատեցինք, թէ այդ գիւտը տեղի ունեցաւ Վրթանէսի կենդանութեան ատեն, և պէտք չէ երբէք յետաձգել զայն մինչև դար մը անդին։ Իրօք ալ Որդւոց և Թոռանց պատմութիւնը Վրթանէսի կաթողիկոսութեան հետ կը խառնէ Ս. Լուսաւորչի նշխարաց գիւտի պարագայն՝ (Սոփ. 51)։

6. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Այստեղ պէտք է դնեմք Վրթանէսի որդւոյն Գրիգորիսի պատմութիւնը։ Գրիգորիս երկուորեակներուն երիցագոյնն է. և այս պատճառով պապին անունը ժառանգած է փոքրացուցիչ մասնիկով։ Ծնունդը դրինք 295 ին Կեսարիոյ մէջ, և Հայաստան գալը 306 ին մօրը և հօրեղբօրը հետ 11 տարեկան հասակին մէջ։

Իսկզբան երկու եղբայրներ «սնան զառաջեաւ թագաւորին Հայոց և ուսման գրոց փոյթ ի վերայ կալան ուսուցանել զնոսա» (Բուզ. 10)։ Այլ յետոյ կ՚երևի թէ Գրիգորիս աւելի Արիստակէսի հետ կապուեցաւ և նորա կրօնաւորական կեանքին աշակերտեցաւ։ Աղուանք իրենց դարձին ատեն ըստ Խորենացւոյն (եր. 6) Լուսաւորչի արիւնէն հովիւ մը ուզեցին և կրօնաւորութեան յարմարագոյն անձը նկատուեցաւ Գրիգորիս, թէպէտ տակաւին մանկահասակ։ Բուզանդ 15 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ կ՚ըսէ (եր. 10), սակայն մեր հաշուով Աղուանից դարձը 316-ին տեղի ունեցած

լինելով կամ թերեւս աւելի ալ ուշ, Գրիգորիս առնուազն 21 տարեկան եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առած կը լինի։

Գրիգորիս թէպէտ մանկահասակ, այլ առաքինութեամբ մեծ, կրցաւ մեծամեծ օգուտներ գործել քրիստոնէութիւնը տարածելու Հայոց յարակից նահանգներու մէջ։ Թէպէտ յատուկ Աղուանից կաթողիկոսի անունով կը յիշուի, այլ և Վիրք իւր սահմաններուն մէջ էին այն ատեն, և իւր քարոզութիւնները տարածեց նա մինչև Ատրպատականի կողմերը (Բուզ. 13), և հիւսիսային կողմէն սկսաւ աւետարանել Մազքութներու կովկասաբնակ ցեղերը։ Գրիգորիսի աշխատութեան ժամանակը 20 տարիէ աւելի եղաւ, զի իւր նահատակութիւնը 337 է յառաջ բերելու բնաւ հարկ մը չկայ։

Երբ Գրիգորիս հիւսիսային գաւառները յղուեցաւ Տրդատ այն կողմերու բդեաշխ կարգեց Սանատրուկ Արշակունին (Խոր. 6), կամ Սանեսան Արշակունին (Բուզ. 14), որպէս զի ծաղկահասակ եպիսկոպոսին պաշտպան լինի, և երևի թէ Սանատրուկ մեծապէս ձեռնտու եղաւ Գրիգորիսի յաջողութեանց։ Այլ երբ ծագեցան Խոսրովու վերջին տարիներու խռովութիւնները և Սանատրուկ ալ հիւսիսային ապստամբութեան գլուխ կանգնեցաւ, կովկասաբնակ ազգերն ալ իրեն միացուց, և ինքզինք թագաւոր հռչակեց, և Պարսից հետ ալ բարեկամացաւ, Սանատրուկի և Գրիգորիսի յարաբերութիւնները խանգարուեցան։

Գրիգորիս՝ Վրթանէսի զաւակ և Լուսաւորչի թոռ, չէր կրնար համաձայնիլ Սանատրուկի ապստամբութեան, և հետևաբար իւր կողմանէ զանց չէր ըներ Հայոց գահուն հաւատարմութեան դատը զօրացնել։ Ինչպէս որ նմանօրինակ դիպուածներու մէջ կը հանդիպի, Գրիգորիս Սանատրուկի աչքին իրեն հակառակորդ և թըշ-

նամեւոյն բարեկամ, և իբր մատնիչ երևցաւ։ Խորենացին Գրիգորիսի նահատակութիւնը կը վերագրէ «դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազաբուտ տրանց Աղուանից» (եր. 6)։ Այսչափն ալ կը բաւէ ցուցնել թէ ինչ եղաւ Գրիգորիսի մահուան շարժառիթը. Վրթանէսի դէմ եղած դաւաճանութիւնն ևս տեսանք վերը, որ հարկաւ հարաւակողման ապստամբութեան պետին Բակուրի սադրանօք եղած էր։

Բուզանդ մանրամասն պարագաներ ևս կը պատմէ։ Գրիգորիս, կըսէ, եկաւ Մազքութների բանակը և ներկայացաւ Արշակունի Սանեսանին, որ քաղաքական ապստամբութեան կրօնականն ալ միացուցած էր և քրիստոնէութիւնը թողած։ Գրիգորիս սկսաւ աւետարանը քարոզել Մազքութներուն, սոքա քննեցին Գրիգորիսի աւետարանը և տեսան որ կարգելու յափշտակել, աւարել և կոտորել, և հետևցուցին թէ Հայոց թագաւորին գործն է «զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեսցէ զմեր արշաւանս» (Բուզ. 14)։ Եւ աստի գրրգռուելով Գրիգորիսը սպաննելու որոշումը կուտան։ Եթէ նկատեմք թէ Մազքութներու թագաւոր Սանեսան Արշակունին, Գրիգորիսի երբեմն պաշտպան Սանատրուկ Արշակունին է, որ ապստամբութենէ յետոյ Գրիգորիսը իբր Հայոց թագաւորին բարեկամ և իրեն թշնամի կը կարծէ, շուտով կը պարզուի այդ վիպական ոճին ներքև պարունակուած պատմական ստուգութիւնը։

Ինչ ալ ըլլայ սպանութեան քաղաքական շարժառիթը, յայտնի է թէ բուն ներքին պատճառը Գրիգորիսի քրիստոնէութիւնն էր, զոր կուզէին հարուածել Սանատրուկի ուրացութիւնը, Կովկասի ազգերուն հեթանոսութիւնը և Պարսից ազդեցութիւնը։ Մարտիրոսութիւնը կարի խուժդուժ կերպով գործադրուեցաւ.

վաճն զի բարբարոսական ճաշակով մը «կալան ձի ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս կազուոյ ձիոյն, և արձակեցին... ի դաշտն Վատնեայ» (Բուզ. 15), որ կը գտնուի Կուր գետի բերանը, Կասպից ծովուն եզերքը։ Գրիգորիս շուրջ 42 տարեկան եղած էր Նահատակութեան ատեն։

Գրիգորիսի մարմինը իւր սարկաւագներուն ձեռքով ամփոփուեցաւ և բերուեցաւ Փոքր Սիւնիք, և թաղուեցաւ Ամարաս գիւղին մէջ, ուր յետոյ վանք ալ շինուեցաւ, որ փոքրիկ բայց շէն վանք մ'է մինչև ցայսօր։ Ս. Գրիգորիսի նշխարք յայտնուեցան անգամ մը 489-ին Վաչագան Աղուանից թագաւորին ժամանակ, որոյ տօնն կը կատարեմք Խաչի Հինգերորդ երկուշաբթին, իսկ բուն տօնը կը կատարուի իւր հօր և եղբօր և հօրեղբօր հետ, որդւոց և թոռանց յիշատակին։ Գրիգորիսի գերեզմանը նորէն անյայտ մնալէ ետքը, վերստին յայտնուեցաւ վերջին ժամանակներու մէջ 1858-ին, և մինչև այսօր կը պատուուի Ամարասի վանքին մէջ։

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ ՊԱՐԹԵՒ

7. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Վրթանէսի մահուանէ իբր 5 տարի առաջ նահատակուած էր Գրիգորիս, այնպէս որ Լուսաւորչի սերունդէն միայն Յուսիկ կար որ կարող էր Հայրապետութեան կոչուիլ։ Յուսիկ Վրթանէսի երկուորեակներուն երկրորդն էր, ծնած էր Կեսարիա 295 ին, նոյն իսկ անունը՝ թէպէտ հայկական ձեւի վերածուած, բայց միշտ կը յիշեցնէ մեզ Ս. Հիւսիքոս վկային անունը, որ յատուկ եկեղեցի և պաշտօն ունէր Կեսարիոյ մէջ։ Հօրը հետ եկած էր Հայաստան 306 ին, ինչպէս ըսինք, և արքունիքի մէջ եղբօրը հետ առաջին ուսմունք և կրթութիւն առնելէ յետոյ, երբ Գրիգորիս կրօնաւորութեան մտաւ, Յուսիկ պալատական եղաւ և արքայորդի Տիրանին տան մէջ ապրիլ սկսաւ։ (Բուզ. 10)։

Տիրան արքայորդի կը կոչուի այդ պատմութեան մէջ և Խոսրով թագաւորի որդի. թէպէտ այն թուականին տակաւին կենդանի էր Տրդատ և կը թագաւորէր, որով Խոսրով տակաւին արքայորդի էր, իսկ Տիրան լոկ արքայաթոռ կրնար ըլլալ։ Հաւանական է ըսել արքայաթոռն ալ կրնար արքայորդի կոչուիլ իբրև արքայազուն իշխան. սակայն շատ յարմար է ընդունել միւս կարծիքն ալ որ կըսէ թէ Տրդատի ծերութեան և տկարութեան պատճառով, Խոսրով իւր հօր կենդանութեան ատեն կիշխէր իբրև գահակից թագաւոր։ Ուրիշներ պարզապէս անուններու շփոթութիւն մը ուզեցին ենթադրել, իբրու թէ Խոսրով գրելու կամ ընդօրինակելու

տեղ Տիրան գրուած ըլլայ. դիտելով մանաւանդ որ այն Թուականին տակաւին Տիրան տունտեղ ունենալու տարիքին չէր կրնար հասած լինել։ Այդ մեկնութիւններէն որն և Նախադասուի պատմութեան իսկութիւնը չը փոխուէր, այլ մեք կը նախընտրեմք Խոսրովը գահակից Թագաւոր ընդունել։

Յուսիկ տակաւին նորահաս պատանի Տիրանի փեսայ կը լինի և կամուսնանայ անոր աղջկան հետ, որոյ անունը չէ յիշուած։ Ոմանք կարծեցին թէ Յուսիկի կինը Տիրանի քոյրն է, և ասով ուզեցին լուծել այն դժուարութիւնը զոր Յուսիկի հարսերուն վրայ խօսած ատեննիս պիտի տեսնենք. այլ Բուզանդ շատ յայտնի կըսէ թէ Տիրանի դստեր հետ ամուսնացաւ, և մեք ստիպողական հարկ մը չեմք տեսներ պատմիչին խօսքերը փոփոխելու։ Իսկ Յուսիկի ամուսնութեան պարագաներուն վրայ խօսելով Բուզանդ կըսէ նախ թէ «յամուսնանալն բռնադատեցաւ ի թագաւորէն իբրև զմանուկ». յետոյ կը յարէ թէ «յառաջնում գիշերին յղացաւ կինն». թէ Յուսիկ «ետես ի տեսլեան զի երկու էին մանկունքն և ոչ հաճոյ ի պաշտօն Տեառն», և թէ Յուսիկ «այլ ոչ ևս մերձեցաւ ի նա», և թէ «յերկոտասանամենից ի վեր առաքինանայր» (Բուզ. 10—12)։ Այդ յիշատակութեանց յենլով պէտք է ըսել թէ Յուսիկ գրեթէ 10 տարեկան ամուսնացաւ, և որչափ ալ այն ժամանակներ տարիքի շատ մտադրութիւն չէին դարձներ, սակայն 10—11 տարեկան պատանիի զաւակ ունենալը չկրնար հաւատալի ըլլալ, և հետևաբար գոնէ 15 տարեկան պէտք է ենթադրել Յուսիկը իւր երկուորեակները ունեցած ատեն, որ է ըսել 310 ին։ Յուսիկի տղայքը կոչուեցան Պապ և Աթանագինէ. Պապ անունը այժմ հայկական գաւառներու մէջ կը գործածուի իբր կրկնումն պապենական անունին, այլ չեմք պնդեր թէ չորրորդ դարու մէջ ալ

այսպէս եղած լինի. իսկ Աթանագինէ անունը ծանօթ է Լուսաւորչի հետ ազգականութեամբը և նշխարաց փոխադրութեամբը և Ս. Կարապետի վանքին մէջ զետեղուելովը։

Յուսիկի ամուսնական կեանքը կարճ եղաւ. որովհետև գրուած է թէ շուտով ձանձրացաւ թագաւորական տան փեսայութենէն, և թէ փոխադարձաբար «թըշնամացեալ էր տունն թագաւորին ընդ նմա» (Բուզ. 12). մինչև որ «մեռաւ կին նորա.» և ազատեալ լինէր Յուսիկ ի յաներոյն» (Բուզ. 12)։ Ըստ պատմչին Յուսիկի ցաւը իւր զաւակներուն ապագայ անառակութիւնն էր և եկեղեցական կոչումին դժկամակութիւնը, այլ եթէ միայն այդ լինէր արքունիքին հետ հակառակելու և թագաւորին հետ թշնամանալու պատճառ չկայր. ուստի պէտք է ընդունել թէ ընտանեկան աւելի կարևոր պատճառներ խանգարեցին փեսային և աներին լաւ յարաբերութիւնները։

Բուզանդ կը պատմէ դարձեալ թէ Յուսիկ ուրիշ տեսիլքով մը վստահութիւն ստացաւ Աստուծմէ թէ իւր որդւոց սերունդներ պիտի մտնեն աստուածային ծառայութեան, և պիտի լինին «սիւնք եկեղեցւոյ և մատակարարք բանին կենաց, և հիմունք հաւատոյ և պաշտօնեայք Քրիստոսի, և արքանեակք Հոգւոյն սրբոյ». որք դժուարութեանց ալ հանդիպելով «կայցեն ի հաւատս անշարժ իբրև զվէմ»։ Այդ խօսքեր յայտնապէս Ներսէսի և Սահակի կակնարկեն, որոց վրայ հոգևոր տեսութեամբ մխիթարուեցաւ Յուսիկ, և «զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ գոհանայր և եթ յամենայն ժամ անդադար» (Բուզ. 12—13)։

Անծանօթ կը մնայ մեզ բոլորովին թէ ինչ եղաւ Յուսիկի կեանքը արքունիքի հետ թշնամանալէն մինչև կաթողիկոսանալը։ Եկեղեցականութեան մտած լինելուն

նշան չկայ, արքունիքի ծառայելը ենթադրելի չէ, ուրեմն կը մնայ հետեւցնել թէ առանց պալատականի յարաբերութիւնները խզելու քաշուած կեանք մը անցուց բոլորովին հոգեւոր գործերու զբաղեալ և բարոյական բարեկարգութեան սաստիկ նախանձախնդիր։

8. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Վրթանէս մեռաւ և Լուսաւորչի սերունդէն հոգեւոր գլուխ ունենալու գաղափարը նորէն արծարծեցաւ, Տիրան դժուարութիւն չտեսաւ իր փեսային կաթողիկոսանալուն մէջ, ինչչափ ալ ներքին յարաբերութիւնները կանուխէն պաղած լինէր։ Յուսիկ, որ արդէն 47 տարեկան էր, հրաւիրուեցաւ հայրապետական աթոռը, և Բուզանդի խօսքով «ըստ սովորութեան օրինակի» (եր. 29), շքեղ փառքով և արքունական զարդերով, մեծ հազարապետին և 12 նախարարներու ընկերակցութեամբ տարուեցաւ Կեսարիա ձեռնադրուելու համար։ Ձեռնադրութենէ դառնալուն Տիրան թագաւոր Տափերական կամուրջին վրայ դիմաւորեց նորապսակ կաթողիկոսը և կաթողիկէն առաջնորդեց և հայրապետական աթոռին վրայ նստեցուց։ Յուսիկ կաթողիկոս էր, արքայազարմ սերունդէ էր, և թագաւորին փեսան էր, ուրեմն արքունական պատիւներ արդարացի էին իրեն։

Յուսիկին Կեսարիա երթալուն վրայ Խորենացին բան չըսեր, բայց մեք չեմք ուզեր հակառակել Բուզանդի պատմածին, որովհետեւ կը մտածեմք թէ Յուսիկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չունէր, դուցէ քահանայութիւն ալ չունէր, և այսպիսի բացառիկ պարագայի հանդէպ ուզած են բացառիկ նշանակութիւն մը տալ ձեռնադրութեան, ինչպէս եղած էր յառաջագոյն իր պապին Լուսաւորչին համար, և ինչպէս եղաւ յետոյ իր թոռին

Ներսէսի համար։ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին անունը յիշուած չէ, այլ թուականը պէտք է դնել 342 ին։

Յուսիկի կաթողիկոս եղած ատենուան արտաքին նկարագիրը այսպէս կը գրուի. «Աւուրբք մանուկ, տիօք տղայ, և բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց սքանչելի և չքնաղ, զի այլ ոչ գտանէր նման նմա ի վերայ երկրի» (Բուզ. 30)։ Առհասարակ Լուսաւորչի ազգատոհմը, ինչպէս անուամբ նոյնպէս և կերպարանքով ալ պարթեւ և վայելուչ անձեր եղած են, զի միևնոյն նկարագիրը Ներսէսի վրայ ալ կրկնուած կը գտնեմք (Բուզ. 69)։ Իսկ Յուսիկի մանուկ կոչուիլը, զոր կը սիրէ յեղյեղել Բուզանդ, պէտք չէ անտիական և անչափահաս երիտասարդ իմանալ, զի Բուզանդարանի մէջ *մանուկ* կոչումը շատերու կը տրուի, թէպէտև տարիքնին ընդհանրապէս 40 է վեր է։ Միւս կողմանէ ժամանակագրութեանց և ծնունդներու խիստ և ճիշտ հաշիւը 47 տարի կուտայ Յուսիկի, իսկ այս տարիքին մէջ մանուկ կը նկատուի անոր համար, որ իրմէ առաջ կաթողիկոսներ ալևոր ծերեր էին։ Միւս կողմանէ թագաւորի փեսայ լինելն ալ, թագաւորին աչքին իբրև զաւակ և իբրև տղայ սեպուելուն կը նպաստէր։

Յուսիկի կաթողիկոսութեան ժամանակէն որոշ դիպուածներ և պատահարներ հասած չեն մեզի։ Ընդհանուր կերպով իւր նկարագիրը կը կազմեն արթուն և գործունեայ, խրատող և յանդիմանող, նախանձայոյզ և անաչառ պաշտօնէի մը ձիրքերը։ Լուսաւորչի սերունդը իր սրտին մէջ բարձր դիրք մը կը զգայր նոյն իսկ արքունիքի հանդէպ, և քաղաքական գործերու քննութիւնն ու դատաստանն ալ իրեն օտար չէր նկատեր։ Գրիգոր և Արիստակէս այդպէս ըրած էին, Վրթանէս ալ նոյնպէս, մանաւանդ քաղաքական գործերու մէջ ունեցած յատուկ յաջողակութեամբը։ Յուսիկ

ալ նոյն ոճին հետեւեցաւ. բայց ինչ որ Վրթանէսի տարիքը ու դիրքը դիւրատար կընէին, Յուսիկի տարիքին և դիրքին ներելի չերեւցան։ Յուսիկ իւր հոգեւորական պաշտօնին պահանջը արտաքին ակնածութիւններէ գերազանց դասեց և նախանձայոյզ խստութիւնները շարունակեց։ Մտքի բարձրութիւնն ալ ունէր, զի «դպրութեան գրոց սրբոց արուեստաւն լի էր» (Բուզ. 31)։ Արդեօք արքունիքի հետ յառաջուց ունեցած դառնացեալ զգացումները դեր մը ունեցան իւր ընթացքին մէջ.—ենթադրել արժան չեմք սեպեր։

Տիրան և իւր նախարարները քրիստոնէական կատարելութեանց բնաւ հետամուտ չէին. մանաւանդ թէ հին հեթանոսական սկզբունքներուն կը հետեւէին մէկ կողմէն անառակութեան, միւս կողմէն բռնութեան գործեր սովորական էին իրենց, մինչ Յուսիկ կաշխատէր այսպիսի անտեղութիւնները իսկոյն արմատախիլ ընել (Բուզ. 34—35). և երբ խրատի և յանդիմանութեան անպտուղ մնալը կը տեսնէր, վերջին միջոցներու կը դիմէր. «Արգելոյր զթագաւորն և զմեծամեծսն չտալ թոյլ մտանել յեկեղեցին։ Արդ ելեալ կայէր մեծապէս պատուհասիւք քահանայական իշխանական բանիւ յանդիմանութեան» (Բուզ. 31)։ Այդ խօսքեր բաւական յստակ կերպով կը ցուցնեն թէ Յուսիկ բանադրած և նզոված է թագաւորն ու նախարարները և եկեղեցի մտնելու իրաւունքէ զրկած։ Թերեւս յատուկ պարագայ մ՚ալ առիթ տուաւ այդ եկեղեցական պատիժը վճռելու, որ մեզի անծանօթ մնացած է։ Դժբաղդաբար թէ Տիրան իւր փեսային՝ և թէ նախարարները հոգեւորականի մը վճռոյն մեծ կարեւորութիւն տուած չեն։

---

9. ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Անգամ մը Տիրան և Յուսիկ միասին կը գտնուէին Ծոփաց Նահանգին Բնաբեղ կոչուած արքունի բերդին մէջ։ Հանդիսի օր մը, «օր մի յաւուրց տարեկանն», արքունիքն ալ կուգէ եկեղեցւոյ հանդիսութեան ներկայ լինել. «Դիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ այլովք աւագանւովն մտանել յեկեղեցին»։ Յուսիկ կը լսէ և անձամբ եկեղեցւոյն դուռը ելնելով կընդդիմանայ ու կըսէ. «Չես արժանի. հէ՛մ գաս, մի՛ գար ի ներքս»։ Արգելքը թագաւորին հետ նախարարներուն ալ ուղղուած է հարկաւ, վասն զի բանադրանքն ալ ամենուն համար էր։

Տիրան կը զայրանայ երես առերես նախատանքին համար, բայց աւելի կը կատղին նախարարներ, և բռնութիւնը բռնութեամբ վանելու վարժութեամբ, իրենք և իրենց մարդիկներ կը յարձակին Հայրապետին և պաշտօնէից վրայ, Եկեղեցւոյ դրան առջև և դուռնէն ներս ահագին ժխոր մը կսկսի, և ամեն հարուածներ Հայրապետին դէմ կուղղուին, մինչև որ «բրածեծ եղեալ, ջաղջախեալ, կիսամահ կոշկոճեալ ընկեցեալ լինէր» սուրբ կաթողիկոսն Յուսիկ (Բուզ. 32), որ սակայն նոյն տեղ չէր մեռներ։

Հայրապետանոցին և եկեղեցւոյն պաշտօնեաները հազիւ կրնան տէր լինել հարուածեալ Հայրապետին անձին, և առաջին խնամքները նոյնտեղ տալէն յետոյ, անշուշտ թագաւորին և նախարարաց ատելութենէ ալ հեռացնելու համար Ծոփաց գաւառի Բնաբեղ դղեակէն կը փոխադրեն Դարանաղի գաւառի Թորդան գիւղը՝ Լուսաւորչի ցեղին սեփական կալուածը։ Բայց խնամքները արդիւնք չեն ունենար որովհետև վտանգաւոր էր Սրբոյն վիճակը։ Յուսիկ Հայրապետ «անդ՝

ոչինչ յետ բազում աւուրց հանգեաւ», և Թորդանի հայրենական դամբարանին մէջ թաղուեցաւ Գրիգորի և Վրթանէսի մօտ։

Յուսիկի հայրապետութեան տևողութիւնը Խորենացի 6 տարի կը դնէ (եր. 30), և պատճառ մը չունիմք այդ թիւը փոփոխելու, մանաւանդ որ պէտք է որ պատմութեան պահանջին համեմատ Յուսիկի հայրապետութեան սկիզբն ալ վերջն ալ Տիրանի թագաւորութեան ժամանակին մէջ ամփոփուի։ Հետևաբար Յուսիկի մահուան թուականը պէտք է դնել 347-ին, և այս թուականը կը պատասխանէ բովանդակ պատմական պահանջներուն։ Յուսիկ նահատակուած է ուրեմն 53 տարեկան եղած ատեն։

Խորենացին Յուսիկի նահատակութեան պատճառ կը ցուցնէ Յուլիանոսի պատկերին խոլտակման պարագայն, որ ընդհանուր ընդունելութիւն ալ գտած էր երբեմն, և Լամբրոնացին շարականի մէջ ալ անցուցած է, ինչպէս որ մինչև ցայժմ կերգեմք. «Քաջութեամբ զանօրինաց խորտակեալ զպատկերսն տէր սուրբ Յուսիկ». թէև *անօրինաց* և *զպատկերսն* յօգնակի ձևերը մէկ Յուլիանոսին մէկ պատկերէն աւելի այլաբանական իմաստով կրնան մեկնուիլ, գուցէ շարականին հեղինակ Լամբրոնացին աւանդութիւնը և այլաբանութիւնը իրարու միացնել ուզած է։ Ինչ և իցէ Յուլիանոսի պատկերին պարագայն այլ ևս իբրև պատմական չկրնար ընդունուիլ, և միաձայնութեամբ մէկկողմ թողուած է քննադատ պատմագիրներէն։ Ոչ միայն ժամանակագրական ուղղութիւնը կը պահանջէ որ 342-էն 347 կաթողիկոսութիւն վարող Յուսիկը երբէք ժամանակակից չդրուի 361 է 363 կայսրութիւն վարող Յուլիանոսի, այլ և Բուզանդի պատմութիւնը զայն բացայայտ կը հաստատէ բնաւ Յուլիանոսի անուն կամ պատկերի

յիշատակութիւն չխառնելով Յուսիկի նահատակութեան մէջ. և յետոյ Յուլիանոսի ժամանակակից դնելով Արշակը։ Այս դիտողութիւնն ալ միայն նորերու գիւտը չէ. զի նոյնինքն Սամուէլ Անեցի (եր. 66) Յուսիկի սպանութիւնը կը դնէ ՅԿԴ=364-ին, իսկ Յուլիանոսի թագաւորելը ՅԿԸ=368-ին։ Իրաւ Սամուէլի այդ թուականներ ևս ուղղելի են, այլ մեզ կը բաւէ նկատել որ Յուսիկի վկայութիւնը կապ չունի Յուլիանոսի պատկերին հետ։

Յուսիկի մահուան ձևին մէջ ալ կը տարբերի Խորենացին երբ կըսէ թէ Տիրան «հրամայեաց ջալստիւք հարկանել յերկար մինչև ի գանելն աւանդեաց զոգին» (եր. 30)։ Այս խօսքերով կենթադրուի թէ Տիրան՝ կաթողիկոսը դատի ենթարկած լինի, դատապարտած, պատիժը որոշած, դահիճներու յանձնած, և պատժոյն գործադրութեան մէջ սպաննած։ Զեմք կարծեր որ քրիստոնեայ թագաւոր մը կարողանայ այսպիսի ընթացք մը ունենալ կաթողիկոսին անձին վրայ, և ոչ ալ աներ մը իւր փեսային վրայ, այլ շատ լաւ կը մեկնուի սպանութիւնը եթէ նկատուի այն իբրև թագաւորին կամքէն անկախ պատահար մը, զինուորական ժխորի մէջ տեղի ունեցած, թէպէտև Տիրան սիրտէն ուզած ալ լինի որ կերպով մը ազատի փեսայ կաթողիկոսին նախանձայոյզ ընթացքէն։ Մինչև իսկ պէտք է ընդունել թէ Տիրան հարկաւ Թորդան ալ գացած կը լինի, Յուսիկի գերեզմանը կեղծաւորաբար պատուելու։

10. Ս. ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ

Ամէն բան վերջանալէն ետքը կարգը կուգայ հայրապետութեան յաջորդութիւնը հոգալու, և որովհետև ազգին փափաքն էր Լուսաւորչի ցեղին հետ կապուած մնալ, Տիրան ալ կը հանէ Յուսիկի զաւակներէն և իւր

թոռներէն մէկը աթոռ բարձրացնել։ Պապ և Աթանագինէ իբր 37 տարեկան անձեր են և արդէն ամուսնացած, Պապայ կինն է Վարազդուխտ և անորդի է. Աթանագինէի կինն է Բամբիշ և զաւակ մ'ալ ունեցած է Ներսէս անունով, որ մօտ 20 տարեկան է և Բիւզանդիոն կը գտնուի։ Բիւզանդ ոչ միայն Վարազդուխտը և Բամբիշը իրարու քոյրեր կ'ենթադրէ, այլ և թագաւորին ալ քոյրեր լինելնին կը պատմէ. «Առին իւրեանց կանայս զքորս թագաւորին» (Բուզ. 44), և ուրիշ տեղ ալ Ներսէսի մայր Բամբիշը թագաւորի քոյր (Բուզ. 49) և Տիրանի քոյր (Բուզ. 69) կը կոչէ։ Այսպիսի ազգակցութիւն մը բոլորովին անհնար կերևի, ոչ թէ ճիւղահամարի դժուարութեանց համար, որուն ժամանակին արքունիքը բնաւ մտադրութիւն դարձուցած չէ, այլ նոյն իսկ բնական անկապակցութեան և տարիքներու անյարմարութեան համար, որ Պապ և Աթանագինէ որ Տիրանի թոռներն են իրենց մեծ մօր տեղը եղող կիներուն, այսինքն իրենց մեծ հօր քոյրերուն հետ կարենան ամուսնանալ։ Անճշտութիւն մը կայ յայտնապէս, այլ ուղղելու համար բնաւ նշան մը չեմք գտներ, և միայն ենթադրութեամբ կրնամք ըսել թէ Վարազդուխտ և Բամբիշ Տիրանի եղբօր կամ քրոջ զաւակներ եղած ըլլան, առանց հարազատ քոյրեր ալ լինելու։

Երբ Յուսիկի զաւակները անհնար եղաւ եկեղեցականութեան համոզել, միտքեր դարձան Լուսաւորչի հոգևոր զաւկի մը վրայ, որ է Դանիէլ Ասորի, Լուսաւորչի շատ մօտիկ անձ մը, և ժամանակին անոր հիւպերետը կամ փոքրաւորը եղած (Խոր. 30), և անոր ձեռնադրութեամբ մինչև քորեպիսկոպոսութիւն բարձրացած (Բուզ. 37), և որուն պաշտօնն էր Լուսաւորչեան տոհմին կալուածներուն տեսչութիւնը, և անոնց մէջ գտնուած եկեղեցիներու վերակացութիւնը առանց վիճա-

կաւոր հովուութեան, և առանց հաստատուն թեմ մը ունենալու, որ Հացեաց Դրախտի վանքին մէջ ճգնաւորութեամբ կապրէր և մերթ ընդ մերթ անկէ ելնելով Տարոն և Եկեղեաց գաւառները կը շրջէր, նկատելով որ Դանիէլ միշտ «ծերունի երէց» (Խոր. 30), կամ «ծերունի քորեպիսկոպոս» (Բուզ. 36) կը կոչուի, և Լուսաւորչի ժամանակէն գործի գլուխ գտնուած է, հարկ կը լինի որ 347 ին, գրեթէ 80 տարեկան անձ մը եղած լինի։

Երբ Դանիէլը կաթողիկոս ընելու խորհուրդը ընդունուեցաւ, պատուով և նախարարներու ընկերակցութեամբ Եկեղեաց գաւառի Թիլ գիւղէն ուր այն ատեն կը գտնուէր, բերուեցաւ Աղձնեաց Նահանգի Բառաէջ գիւղակը ուր գացած էր Տիրան։ Բայց Դանիէլ այսպիսի ցոյցերով չշլացաւ, և փոխանակ իրեն ցուցուած պատիւներուն շնորհակալ ըլլալու, իսկոյն յանդիմանութեան սկսաւ։ Մի առ մի սկսաւ յայտնել արքունիքի և նախարարներուն ապօրինի գործերը, և անոնց երեսը զարկաւ գործուած անիրաւ սպանութիւնները, և աւելի ևս ծանրացաւ Ս. Յուսիկ Հայրապետի մահուան վրայ, և նոյն իսկ Յուսիկէ աւելի սկսաւ ծանրացնել թագաւորին և նախարարներուն վրայ դրուած եկեղեցական վճիռը։ Ապա համարձակաբերան կերպով աստուածային վրէժխնդրութիւնը հրաւիրեց ազգին վրայ դառնութեամբ և անէծքներով լեցուն. «Այս ամենայն լինելոց է ձեզ, զի այսպէս եցոյց ինձ Տէր»։ Իսկ իրեն առաջարկուած կաթողիկոսութեան վրայ խօսելով, մերժեց զայն անարգանօք. «Զիարդ կայցեմ գլուխ ազգի՝ զորս եթող Տէրն ի ձեռանէ» (Բուզ. 42)։ Բուզանդ ընդարձակ կերպով յառաջ կը բերէ Դանիէլի անիծակուր յանդիմանութիւնները (Բուզ. 39—42), կարծես խնդալով Հայ ազգին չարեաց վրայ։

Տիրանի բարկութիւնը չափ չունեցաւ, «և ի դառ-

նութեան՝ ցասման իւրոյ հրաման տայր խեղդամահ առնել զնա» (Բուզ. 42)։ Աւազանիներէն շատեր ջանացին հրամանը ետ ընել տալ, այլ դահիճներ գործադրութիւնը փութացուցին, «և ճոպան ի փողս եդեալ խեղդամահ արարին» ծերունի Դանիէլը։ Այս տեղ այլ եւս Յուսիկի մահուան պէս ժխորի մէջ կատարուած սպանութիւն մը չեմք գտներ, այլ ուղղակի թագաւորի հրամանով կատարուած բռնական և պատժական սպանութիւն մը։ Սակայն տարբերութիւններն ալ ակնյայտնի են, Դանիէլ Յուսիկի պէս կաթողիկոս մը և եկեղեցական իշխանութեան պետ մը չէր կրնար նկատուիլ ու պատկառանք ազդել, այլ կը նկատուէր իբրև գրպարտիչ մը որ Յուսիկի մահուան պատասխանատուութիւնը Տիրանի վրայ կը դնէր, և իբրև ասորի մը որ հայ ազգը կը նախատէր և կանիծէր. և այս կերպով միայն կըրնայ մեկնուիլ Տիրանի բարկացայտ և յանկարծական ընթացքին և հրամանին բուն պատճառը։

Դանիէլի մարմինը իւր Շաղիտա և Եպիփան աշակերտներուն ձեռքով, և արքունական գունդին մէջ գըտնուող պաշտօնեաներու գործակցութեամբ (Բուզ. 43), և ընկերակցութեամբ ժողովրդական բազմութեան, փոխադրուեցաւ Բառաէջ դղեակէն Հացեաց Դրախտ կոչուած մենարանը, որ Յուլ լերան ստորոտը կը գտնուէր և Դանիէլի սեփական ճգնարանն էր։ Գերեզմանը կը գըտնուի այժմ Պուլանըխ գաւառը, որ է նախկին Հարք գաւառը, Կոփ գիւղի մօտ, պզտիկ ձորակի մէջ առանձինն մատուռով, որուն քով շինուած է Կոփայ Ս. Դանիէլի վանքը, իւր անուան նուիրուած։

Ոմանք Դանիէլի անունը կաթողիկոսներուն շարքը կանցնեն, այլ քանի որ ոչ ընտրութիւն լրացաւ, ոչ աթոռ ելաւ և ոչ պաշտօնի ձեռնարկեց, Դանիէլի անունը հայրապետական գաւազանին մէջ չկրնար դրուիլ։ Իսկ

իբրև Լուսաւորչի հոգևոր զաւակ իւր տօնը կը կատարուի Լուսաւորչի երկու զաւակներուն և երկու թոռներուն տօնին հետ միասին։

Դանիէլի մահուամբ նորէն կաթողիկոսութեան խնդիրը ձեռք առնուեցաւ, և վերստին բռնադատութիւն եղաւ Յուսիկի երկու զաւակներուն եկեղեցականութեան մտնելու համար, մինչև իսկ եպիսկոպոսներու ձեռքով բռնի սարկաւագ ձեռնադրուեցան (Բուզ. 44)։ Բայց նոքա սարկաւագ ըլլալէ յետոյ ալ իրենց զինուորական կեանքը և աշխարհական կենցաղը չթողուցին։ Թերևս Աթանագինէի որդին քսանամեայ երիտասարդ Ներսէսն իսկ կաթողիկոսութեան կոչուէր, Լուսաւորչի տոհմին սիրոյն համար, բայց Ներսէս ալ բացակայ էր և Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր (Խոր. 34)։ Այդ վարանող գործերու պատճառով հայրապետական աթոռը տարիի մը չափ անառաջնորդ մնաց (Բուզ. 32), մինչև յաջորդ 348 թուականը։

Տ. ՓԱՌԷՆ ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ

11. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Երբ Լուսաւորչի սերունդէն կաթողիկոս ունենալու հնարաւորութիւնը դադրեցաւ, գոնէ Լուսաւորչէն բոլորովին չհեռանալու համար համաձայնութեամբ որոշեցին. «զի ի նմին տանէ իշխանութեան Գրիգորի գտցեն, որ կալցի նա զաթոռ հարցն»։ և այս սկզբունքով «համարեցան արժանի զՓառէն ումն երէց» (Բուզ. 44)։ Այդ խօսքեր մեզ իրաւունք կուտան հետևցնել. թէ Փառէն Լուսաւորչայ անմիջական աշակերտներէն և իրեն մօտիկ անձերէն էր նման Դանիէլի, որ իրմէ առաջ կաթողիկոսութեան արժանի դատուած էր։ Հե-

տեւաբար Փառէն յոյժ ծեր անձ մ'էր, որ կը հաստատուի նաև քիչ տարի ետքը խաղաղութեամբ վախճանելէն։ Ինքն բնիկ հայազգի էր և Տարոնեցի, Աշտիշատ գիւղէն, այսինքն «յԱշտիշատից Տարոնոյ» (Խոր. 34), որ սեփական կալուած էր Լուսաւորչեան տոհմին, և Փառէն այս կողմէ ալ կրնար ըսուիլ թէ էր «ի տանէ իշխանութեան Գրիգորի», իսկ իւր պաշտօնը Գլակայ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնն էր, ըստ Բուզանդայ. «ի մեծէ մարգարէանոցէն Յովհաննու . . . զի տեղին այն նմա էր հաւատացեալ» (Բուզ. 44)։ Իրաւ ըստ Յովհաննու Մամիկոնեանի դարուս վանահայրները 302-է սկսելով գրուած են Զենոբ 20 տարի և Եպիփան 30 տարի (Մամ. 7), որով կը հասնիմք մինչև 352, սակայն Եպիփան Դանիէլի աշակերտ էր և Ծոփաց երկրին մէջ ճգնող (Բուզ. 43 և 226) և ապա եղբայրանոցաց տեսուչներէն մին (Խոր. 44), և ոչ երբէք Ս. Կարապետի վանքին առաջնորդ, որով Մամիկոնեանի ցուցակը ընդունելի չկրնար լինել։

Փառէնի անունը Խորենացին կը գրէ Փառներսէհ (եր. 34), իբր սղումն Փառէն և Ներսէհ զոյգ անուններու. և Խորենացւոյն հետեւողութեամբ վերջին ժամանակաց ցուցակներն ալ Փառներսէհ կը գրեն հայրապետիս անունը, սակայն մեք կը սիրեմք անունները իրենց պարզութեան մէջ պահել և Փառէն կոչել, ինչպէս կը կոչէ ևս Բուզանդ քանի անգամ որ առիթը հանդիպի, թէ հայրապետին պատմութեան և թէ նորա որդւոյն Յովհան եպիսկոպոսին պատմութեան մէջ (Բուզ. 274)։

Բուզանդ Փառէնի համար ալ ձեռնադրութեան պատճառով Կեսարիա երթալը կը պատմէ, 14 նախարարներու ընկերակցութեամբ (Բուզ. 44), սակայն Խորենացի և ուրիշներ բնաւ այսպիսի յիշատակութիւն չեն ըներ։ Բայց ուրիշ տեղ Խորենացին Շահակի վրայ

խօսած ատեն, «Առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու» (Խոր. 94), կաթողիկոս լինելը գիտել տալէն կըրնանք ընդունիլ թէ Կեսարիա երթալու սովորութիւնը կը պահուէր երբ ընտրեալը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չունէր։ Հռովմայ աթոռոյն ընտրեալներն ալ հաստատուն կերպով Ոստիոյ եպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն կառնէին, ինչպէս Կոստանդնուպոլսոյ աթոռոյն ընտրեալներն ալ Հերակլիոյ աթոռէն. բայց ձեռնադրող աթոռներուն ենթարկեալ չէին, Հայոց աթոռոյն ընտրեալներն ալ Կեսարիոյ աթոռէն ձեռնադրութիւն առնլու սովորութիւնը կրնային յարգել, առանց անոր ենթարկեալ լինելու։

Փառէն կաթողիկոսի գործունէութեան վրայ բառ մը անգամ չունի Խորենացին, իսկ Բուզանդ կը բաւականանայ ըսել թէ «զիւր անձն սուրբ պահէր». այլ վարչական կողմը շատ տկար կը ցուցնէ. «Չհամարձակէր նա կամ խրատել ինչ, կամ յանդիմանել զմոլորութիւն ինչ զուրուք կամ զամբարշտութիւնս, և ի հարկէ ընգերէր անօրէն թագաւորին և ըստ նորին կամացն երթեալ հնազանդէր» (Բուզ. 45)։ Որչափ ալ այդ ընթացքին մի մասը խոհական լռութեան վերագրեմք, սակայն միշտ կը մնայ տարիքով ծեր, նախընթացով վանական, և բնութեամբ տկար անձի մը վարչութիւնը, որ առանց զօրաւոր լինելու, կրնար սովորական կանոնաւորութիւնը պահել։

Փառէնի կաթողիկոսութիւնը յոյժ համառօտ եղաւ. Խորենացին միայն 4 տարի կուտայ (Խոր. 34), և գրեթէ ամենքը նոյնը կը կրկնեն։ Յովհաննէս Պատմաբան 3 տարի կուտայ (Յովհ. 60), բայց հաւանաբար Դ և Գ թուանշան տառերու շփոթութեան արդիւնք է։ Սամուէլ Անեցի 5 տարի կուտայ (Սամ. 66), բայց սա ալ կերեւի թէ Փառէնի մահուանէ ետքը առանց

կաթողիկոսի մնացած տարին Փաւէնի վրայ կը հաշուէ, զի սովորական է ընտրութենէ ընտրութիւն հաշուել կաթողիկոսներու տարիները։ Ուրեմն հաստատուն կը մնայ քառամեայ միջոց մը տալ Փաւէնի կաթողիկոսութեան 348-էն 352։ Իսկ իւր տարիքին գալով կանուխ և խաղաղութեամբ մեռնելն ալ խոր ծերութեան հասած լինելուն նշանակ է, ինչ որ նախընթաց ժամանակին մէջ Լուսաւորչի հետ ունեցած յարաբերութենէն ալ ցուցուած է։

Մահուան տեղը հայրապետական աթոռը պէտք է ենթադրել, այսինքն է Վաղարշապատ. վասն զի ուրիշ տեղ գացած լինելը բնաւ յիշուած չէ. իսկ մարմինը փոխադրուած է իւր առաջին կեանքին և առաջին պաշտօնին տեղը։ Եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը կը տանի զայն Տարոն և կը թաղէ «ի յագարակն մեծի մարգաբէանոցին Յովհաննու» (Բուզ. 45), որ ըսել է Ս. Կարապետի եկեղեցիէն դուրս։ Հին կանոններ կը պատուիրէին. «Մի ոք իշխեսցէ թաղել զդիս մերձ ի սուրբ եկեղեցիս, այլ արտաքս քառասուն քայլ» (Բարսղի. Գ. 135։ Կան. 109)։ Անոր համար է որ պատմիչք խնամով կը յիշեն թէ թաղուեցաւ *յագարակն*, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ կամ եկեղեցւոյ որմոց ներքև չհասկցուի։

12. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԷՊՔԵՐ

Փաւէնի ժամանակին դէպքերէն յիշատակութեան արժանի է Յուսիկի զաւակներուն եղերական մահը. իրաւցնէ «յոյժ ահագին և սարսափման յողաց արժանի» (Խոր. 34)։ Պապ և Աթանագինէ որ աշխարհասէր կենցաղնին կը շարունակէին, կը գտնուէին անգամ մը Աշտիշատ, որ իրենց հայրենական կալուածն էր (Բուզ. 117) և «բոզօք և վարձակօք և գուսանօք և կատա-

կօք... ուտէին և ըմպէին» (Բուզ. 48), երբ կայծակ մը, կամ ըստ պատմչին «Հրեշտակ Տեառն ի նմանութիւն փայլատականն», վրանին իջաւ և երկուքն ալ միանգամայն այրեց և մեռուց։ Ներկաներ սարսափահար փախան և հազիւ ամիսներ անցնելէ յետոյ «ցամաքեալ և կճղացեալ», այսինքն է խանձողեալ մարմինները վերուցին և թաղեցին Աշտիշատի եկեղեցւոյն ագարակին մէջ։ Աթանագինէի միակ օրինաւոր զաւակն է Ներսէս, իսկ Պապ ապօրէն զաւակ մը թողած է, Վրիկ անունով, Հացեկացի հարճէն եղած։

Աւելի նշանաւոր է Տիրանի արկածը, որ աչքերէն և թագէն միանգամայն զրկուեցաւ 350-ին։ Խորենացիի պատմութեան համեմատ, Տիրան խարդախ բարեկամութեամբ Պարսկաստան հրաւիրուեցաւ, և այնտեղ կալանաւորուեցաւ և հրապարակաւ կուրացուեցաւ (Խոր. 38)։ Իսկ Բուզանդի պատմութեան համեմատ իւր ճարտուկ ճանճկէն ձին Ատրպատականի Վարազշապուհ մարզպանին չտալուն համար, Փիսակ Սիւնիի քսութեամբ դաւաճանուեցաւ։ Վարազշապուհ 3000 զինուորով այցելութեան կուգայ Տիրանի Ապահունեաց գաւառի Աղիորսք գիւղը, Մասիս լերան մօտ, և Տիրանը նենգութեամբ կը ձերբակալէ, Տալարի գիւղին մէջ կը կուրացնէ և այնպէս Շապուհ թագաւորին կը տանի։ Թէպէտև երկու պատմութիւններ էականին մէջ շատ չեն տարբերիր, սակայն աւելի պատմական է Խորենացիին յառաջ բերած ձևը, նկատելով մանաւանդ Տիրանին՝ Յոյներու օգնութեամբ և Պարսիկներու կամքին դէմ թագաւորութիւնը ձեռք անցնելու պարագայն։

Խորենացիի պատմածին համեմատ Շապուհ անմիջապէս Արշակը թագաւորեցուց Տիրանի տեղ և Հայերու օգնութեամբ Յոյներու դէմ արշաւեց (Խոր. 38)։ Իսկ ըստ Բուզանդայ Հայեր նախ Պարսից դէմ ելան, յետոյ

Յունաց դիմեցին և կայսեր օգնութեամբ, որ պէտք է
լինի Կոստանդ, Պարսից յաղթեցին և խաղաղութեան
ստիպեցին Տիրանը դարձնելու պայմանաւ, սակայն կու-
րացեալն Տիրան ազատութիւն ստանալով թագն ու իշ-
խանութիւնը իւր Արշակ որդւոյն թողուց, և այս ալ
հաստատուեցաւ Շապուհի կողմանէ (Բուզ. 54—58)։
Բուզանդի պատմածը աւելի հաւանական և աւելի կա-
պակցեալ է, թէև հնար է երկուքն ալ հաշտեցնել, ո-
րովհետև շատ հաւանական է, որ այս անգամ ալ ու-
րիշ առիթներու նման, թէ Յոյներ և թէ Պարսիկներ
մաս մը նախարարներ ունեցած լինին իրենց հետ միև-
նոյն ժամանակ և իւրաքանչիւր կողմ իրեններով գոր-
ծած։

Տիրանի արկածին վրայ խօսելով երկու պատմիչնե-
րըն ալ անոր երկու աչքերուն խաւարիլը, եկեղեցւոյն
երկու լուսաւորները Յուսիկն ու Դանիէլը խաւարցնե-
լուն, այսինքն՝ սպաննելուն կը բաղդատեն (Խոր. 38,
Բուզ. 53)։ Սակայն չյիշուիր բնաւ որ Փառէն կաթողի-
կոս այդպիսի նշանաւոր պարագաներու մէջ, որևէ կրօ-
նական կամ քաղաքական գործունէութեան կամ միջա-
մտութեան նշան տուած լինի։

Տիրանի թագաւորութեան տևողութիւնը 11 տարի
դրուած է Խորենացիէն (եր. 38), մեք ալ այս թիւը կը
պահեմք 339 էն 350 թուականին պատշաճեցնելով։ Ար-
շակը թագաւորութեան անցած ատեն իբր 45 տարեկան
պէտք է ըսել, և իբր կարող և գործունեայ անձ մը ճանչ-
նալ։ Իւր թագաւորութիւնը մեծաւ մասամբ զոյգ կըն-
թանայ Ներսէսի կաթողիկոսութեան, և երկուքին պաշ-
տօնավարութիւններն ալ թէ պատմական և թէ քննա-
դատական շատ կէտեր ունին մտադրութեան արժանի։

Փառէնի մահէն մինչև Ներսէսի ընտրութիւնը տարիէ
աւելի միջոց մը կայ, և Բուզանդ միայն նոր կաթողի-

կոս մը կը դնէ այդ միջոցին համար. Շահակ ումն անուն ի տոհմէ գաւակին Աղբիանոսի եպիսկոպոսին» (Բուզ. 45), *որուն ընտրութիւնը և ձեռնադրութեան համար Կեսարիա երթալն իսկ կը պատմէ։ Իսկ Խորենացի և ամեն պատմագիրներ և ցուցակագիրներ համաձայն և հաստատուն կերպով Փառէնի և Ներսէսի մէջտեղ ուրիշ կաթողիկոս չեն ճանչնար և մինչև իսկ Ներսէսի վարքին հեղինակը կըսէ. «Յայս ամս լռեաց հայրապետութիւն Հայոց»* (Վարք 14). *հետևաբար մեք ալ այստեղ Շահակ կաթողիկոս մը չեմք կրնար ընդունել։ Նոյն ինքն Բուզանդ որ նախ Շահակ կաթողիկոս մը կը դնէ, յետոյ զայն կը մոռնայ, և առանց նորա մահը յիշելու և առանց դադարման պարագաները ցուցնելու, աթոռը թափուր կը նկատէ, և կը պատմէ այս պատճառով ազգին ունեցած խեղճութիւնը և Ներսէսի բացառիկ կերպով մը կաթողիկոս ընտրուիլը* (Բուզ. 94)։

Պէտք է ուրեմն իբր ստոյգ ընդունել թէ Փառէնէ ետքը աթոռը իրօք թափուր մնաց, սակայն տէրողական պարապութեան նախատեսութեամբ Արշակ և եպիսկոպոսներ հարկ սեպեցին գլխաւոր մը ունենալ, ոչ իբրև աթոռակալ այլ իբրև տեղակալ. և այս եղաւ Բուզանդի յիշած Շահակ եպիսկոպոսը։ Տեղակալին պաշտօնը տարիէ աւելի պահեց և այս տարին է որ յոմանց գումարուեցաւ Փառէնի կաթողիկոսութեան 4 տարիներուն, և Փառէնի 5 տարի տրուեցաւ։ Սա ինքն Շահակն է որ ըստ միաձայն վկայութեան պատմչաց Ներսէսէ ետքը իրօք կաթողիկոս եղաւ։

Բայց Ներսէսի և իւր յաջորդներուն վրայ Աստուծով ուրիշ անգամ։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գ.

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐ

(Արտատպած «Լումայ» հանդէսից)

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Տ. Մ. Ռօտինեանցի
1903

կոս մը կը դնէ այդ միջոցին համար. Շահակ ոմն անուն ի տոհմէ գաւակին Աղբիանոսի եպիսկոպոսին» (Բուզ. 45), որուն ընտրութիւնը և ձեռնադրութեան համար Կեսարիա երթալն իսկ կը պատմէ։ Իսկ Խորենացի և ամեն պատմագիրներ և ցուցակագիրներ համաձայն և հաստատուն կերպով Փառէնի և Ներսէսի մէջտեղ ուրիշ կաթողիկոս չեն ճանչնար և մինչև իսկ Ներսէսի վարքին հեղինակը կըսէ. «Յայս ամս լռեաց հայրապետութիւն Հայոց» (Վարք 14). հետևաբար մեք ալ այստեղ Շահակ կաթողիկոս մը չեմք կրնար ընդունել։ Նոյն ինքն Բուզանդ որ նախ Շահակ կաթողիկոս մը կը դնէ, յետոյ զայն կը մոռնայ, և առանց նորա մահը յիշելու և առանց դադարման պարագաները ցուցնելու, աթոռը թափուր կը նկատէ, և կը պատմէ այս պատճառով ազգին ունեցած խեղճութիւնը և Ներսէսի բացառիկ կերպով մը կաթողիկոս ընտրուիլը (Բուզ. 94)։

Պէտք է ուրեմն իբր ստոյգ ընդունել թէ Փառէնէ ետքը աթոռը իրօք թափուր մնաց, սակայն տեղական պարապութեան նախատեսութեամբ Արշակ և եպիսկոպոսներ հարկ սեպեցին գլխաւոր մը ունենալ, ոչ իբրև աթոռակալ այլ իբրև տեղակալ. և այս եղաւ Բուզանդի յիշած Շահակ եպիսկոպոսը։ Տեղակալին պաշտօնը տարիէ աւելի տևեց, և այս տարին է որ յոմանց դումարուեցաւ Փառէնի կաթողիկոսութեան 4 տարիներուն, և Փառէնի 5 տարի տրուեցաւ։ Սա ինքն Շահակն է որ ըստ միաձայն վկայութեան պատմչաց Ներսէսէ ետքը իրօք կաթողիկոս եղաւ։

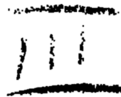
Բայց Ներսէսի և իւր յաջորդներուն վրայ Աստուծով ուրիշ անգամ։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գ.

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐ

(Արտատպած «Լումայ» հանդէսից)

ԹԻՖԼԻՍ
Տպարան Տ. Մ. Ռոտինեանցի
1903

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 30-го Мая 1902 г.

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐ

Ս. ՇԱՀԱԿ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՒՆԸ

Մեծին Ներսէսի մահուան և թաղման վրայ տարին չանցաւ, թագաւոր և եպիսկոպոսներ համաձայնութեամբ հայրապետական աթոռին վրայ հանեցին Շահակը։ Սա ո՛չ երկար տարին պաշտօնավարեց և ո՛չ յիշատակաց արժանի գործ մը կատարեց, բայց շատ խնդիրներ կան իր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող և նշանաւոր դիպուածներ ալ չեն պակսեր իր ժամանակին մէջ։

Առաջին խնդիր բուն իսկ անունն է։ Խորենացի (Խոր. 94) և անոր հետեւողութեամբ պատմագրաց և ցուցակագրաց ստուար մեծամասնութիւնը կը գրեն Շահակ, որ է նոյն ինքն Իսահակ կամ Սահակ անունը ասորական հնչմամբ, որուն կը հետեւէր Տարօն գաւառն ալ հարաւային գաւառաց հետ։ Կան և պարզապէս Սահակ գրողներ (Սմբ. 273)։ Բուզանդ Յուսիկ անուն կուտայ (Բուզ. 282), և այս պատճառով ոմանք երկու անուններն ալ պահելով Յուսիկ մը և Շահակ մը միանգամայն անցուցին իրենց ցուցակին մէջ։

Մեր կարծեօք Խորենացւոյ Շահակը և Բուզանդայ Յուսիկը տարբեր անձեր չեն, այլ մի և նոյն անուան գրչական տարբերութիւնք են, կամ թէ երկու անունով անձ մըն է, ինչպէս Փաւէն—Ներսէհ հայրապետին համար ըսինք։ Երկու պատմագիրք ալ Ներսէսի և Զաւէնի մէջ միայն մէկ կաթողիկոս կը ճանչնան, և օրէն չէ շատցնել։ Երկուքին յիշած անձն ալ նոյն Մանազկերտ գաւառէն է և նոյն Աղբիանոսի ցեղէն. երկուքին պաշտօնական նկարագիրը նոյն, և կաթողիկոսական ընտրութեան և ձեռնադրութեան կերպերը նոյն, կաթողիկոսութեան տեւողութիւնն ալ նոյն միջոցով փակուած։ Մի և նոյն ժամանակի մէջ երկու [illegible] ամենայնիւ համանման անձեր գտնել, մի և նոյն անձը գտնել բաւ է։

Գրչութեան տարբերութեան լուծումը կուտայ մեզ Ներսէսի և Բարսղի ժամանակ պատրաստուած արևելեան եպիսկոպոսաց ուղերձը, որուն վրայ խօսուեցաւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան վերջերը։ Յունարէնին մէջ Iosacis=Իոսակ գրուած անունը Լատիներէնի մէջ Isaacis=Իսահակ գրուած է, որոնց առաջինը տառադարձական փոփոխումներով կը լինի Յուսակ և Յուսիկ, իսկ երկրորդը կը լինի Սահակ և Շահակ։ Այդ դիտողութիւնը իրաւունք կուտայ մեզ հետևցնելու թէ յունարէն Բուզանդական պատմութենէ քաղուած Բուզանդարանը Շահակի անունը Յուսիկի փոխեց, և թէ երկու անուններ երկու անձեր չեն և երկու կաթողիկոս ընդունելու չեն նպաստեր։

Տարբեր անուն մըն ալ կը գտնեմք Այրիվանեցւոյն ցուցակին մէջ, ուր Շահակի տեղ Զոնակ գրուած է (Այր. 16), որ Ներսէսի ժամանակ հակաթոռ կամ տեղակալ դրուած անձին անունն է։ Արդէն Ներսէսի վրայ խօսած ատեննիս ալ ըսինք թէ Զոնակ ըսուածը Շահակէ տարբեր անձ մը չկրնար լինել, հետևաբար Այրիվանեցւոյն ցուցակն ալ իւր տարբերութեան մէջ նկատողութեան արժանի պարագայ մը կը պարունակէ և կը հաստատէ թէ Շահակ—Զոնակ—Յուսիկ անձը, մի և նոյն հայրապետն է, զոր մեք կը շարունակեմք աւելի սովորական անունով Շահակ կոչել։

Շահակի համար գրուած ծանօթութիւններն են, թէ Մանազկերտէ էր, թէ Մանազկերտի եպիսկոպոս էր, և թէ Աղբիանոս եպիսկոպոսի ցեղէն էր, որ Մանազկերտացեաց ցեղ ալ կը կոչուի (Խոր. 94. Բուզ. 45. 232. Նչխ. 27, Փարպ. 376)։ Աղբիանոս եպիսկոպոս ծանօթ է Ագաթանգեղոսէ իբրև Լուսաւորչի նախընծայ և նախաթոռ 12 եպիսկոպոսներուն առաջինը, որ ապա «կողմանց Եփրատական գետոյն» եպիսկոպոս եղաւ (Ագաթ. 626), այսինքն է Հարք և Մանազկերտ գաւառներուն «որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ» (Բուզ. 10), որ ուրիշ տեղ Բզնունեաց եպիսկոպոս ալ կը կոչուի (Արծր. 6)։ Աղբիանոս եպիսկոպոս միանգամայն եղաւ «վերակացու արքունական դրան բանակին» (Ագաթ. 627), և ահա թէ ինչու Լուսաւորչայ ցեղէն աթոռակալին պակաս կամ բացակայ լինելուն, Աղբիանոսի զաւակէն կառնուի յաջորդը կամ տեղակալը։ Իսկ Մանազկերտ Աղբիանոսի կալուած տրուեցաւ Խոսրովը Մանաւազեանց կոտորածէն ետքը (Բուզ. 10)։

Շահակի և Աղբիանոսի ազգակցական յարաբերութիւնը

տեղ մը եղբայր ըսուած է (Սամ. 273), սակայն առաջին պատմողներ «յաջորդէ և ի ժառանգութենէ» (Խոր. 94), կամ «ի զաւակէ» (Բուզ. 232), միայն կըսեն և ոչ աւելի. և 303-ին ատենները նախաթոռ եպիսկոպոս լինելու տարիքն ունեցող Աղբիանոսը, 373 ին կաթուղիկոս ընտրուող Շահակին եղբայր չկրնար ըլլալ, և ոչ իսկ որդի, զի 303-է շատ կանուխ ծնած պէտք է ենթադրել, մանաւանդ որ եթէ եղբայր կամ որդի լինէր, ինչ ըլլալը ժամանակին յայտնի կը գրուէր։ Ուստի գոնէ Աղբիանոսի թոռ կամ կրտսերեղբօր որդի պէտք է ըսել. և 352-ին տեղապահութիւն ըրած լինելն ալ նկատի առնելով, պէտք է 373-ին 70 տարեկանէ վեր ենթադրել Շահակ կաթողիկոսը։

2. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Շահակ ըստ միաձայն վկայութեան պատմչաց ձեռնադրութեան համար Կեսարիա չգնաց (Խոր. 94. Բուզ. 232, Նչխ. 27), և պատճառն ալ այն է որ արդէն եպիսկոպոս էր. (Բուզ. 232), և նորէն ձեռնադրութիւն չէր ըլլար։ Յուսիկի, Փառէնի և Ներսէսի Կեսարիա երթալնին պատմած ատեննիս եպիսկոպոս չլինելնին ալ միանգամայն յիշեցուցինք. բայց Շահակի չերթալը այլազգային մէջ հաստատուն սովորութիւն եղաւ, և անկէ առիթ առնելով դէմդէմի կեղծ պատմութիւններ շինուեցան։

Բուզանդ կը գրէ թէ երբ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Շահակի կաթողիկոսանալը լսեց, բարկացաւ, և եպիսկոպոսաց նահանգական ժողով գումարեց, Հայոց կաթողիկոսութիւնը ջնջեց, և լոկ հայ եպիսկոպոսներու վրայ նախաթոռութեան իրաւունքը թողուց, պարզապէս արքունեաց մէջ հ ա ց օ ր հ ն ե լ ո ւ պաշտօնով, որ յայտնի չէ թէ ճաշ օրհնել թէ ոչ պատարագ մատուցանել պիտի իմացուի, և միանգամայն հրաման հանեց որ այնուհետև բոլոր Հայաստանի եպիսկոպոսներ Կեսարիա երթան և այնտեղ ձեռնադրուին։

Այս ամեն տարօրինակ կարգադրութիւնք պէտք է 373ին եղած լինին, մինչ 370էն 379 Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Ս. Բարսեղն է. որուն ամեն գործերը ամենայն մանրամասնութեամբ իւր գրքերէն և նամակներէն և իւր ընկերակցաց և աշակերտաց գրուածներէն կը քաղուին. իսկ Բուզանդի պատ-

ժամներուն հետքն անգամ չտեսնուիր։ Երբ Թիանեայ և Նիկոպոլսոյ եպիսկոպոսներուն հետ վարած խնդիրները ամէն պարագաներով գրուած են, զարմանալի պէտք է լինէր որ Հայոց կաթողիկոսին հետ ունեցած աւելի մեծ և աւելի կարևոր խնդիրը բացարձակապէս մոռացութենէ վրիպէր։

Աւելին ալ կայ։ Բարսեղ Հայոց և հայ եպիսկոպոսաց խնդիրներ ալ կը լռէ և Հայաստան այցելելն ալ կը պատմէ. սակայն Բարսեղի ըրածը և գրածը Նիկոպոլիս և Սատաղա և Կոլոնիա և Մելիտինէ և Կոմանա քաղաքներու շրջանակներու մէջ կամփոփուին, որոնք Փոքր Հայոց քաղաքներ են և Պոնտոսի եքսարքութեան Առաջին Հայք և Երկրորդ Հայք կոչուած նահանգները կը կազմեն, և Մեծ Հայքէ դուրս կը մնան, որ է բուն Հայոց կաթողիկոսին միճակը կամ իրաւասութեան սահմանը։ Պէտք է ևս աւելցնել որ Բուզանդի ցուցած պարագաներէն և ոչ մէկը երբեք ճշմարտուած չէ. ոչ կաթողիկոսը լոկ հացերէց մը դարձած է, ոչ Հայոց մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը դադրած է, ոչ հայ եպիսկոպոսացուներ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առած են, այլ միայն Յուսիկէ սկսելով կաթողիկոսներն ալ Կեսարիայէ ձեռնադրուած չեն. և 353-էն ետքը Կեսարիոյ հետ պատահաբար սկսած ձեռնադրութեան կապն ալ դադրած է։

Այդ ձեռնադրութեան պատահական կապն ալ մենք կընդունինք միայն ի պատիւ մեր ազգային գիրքերուն. ապա թէ ոչ եթէ արտաքին պատմագրաց և մատենագրաց դիմենք և եթէ ինչպէս այժմ ոմանք կուզեն՝ միայն արտաքին պատմիչներուն ըսածը իբր վերագոյն հեղինակութիւն և պատմական ստուգութեան ընդունինք, իրաւունք կունենանք նոյն իսկ Գրիգորի և Ներսէսի Կեսարիա ձեռնադրուած լինելն ալ ջնջել. քանի որ արտաքինք ասանկ բան մը չեն պատմեր։ Հետևաբար եթէ ազգային պատմագրաց ըսածով պիտի խօսինք, պէտք է ընդունինք թէ 303էն 373 տարիներու միջոցին ալ ոչ երբէք Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Հայոց եկեղեցւոյ գործերուն միջամտեցին, ոչ երբէք Հայեր խնդրոյ համար Կեսարիա դիմեցին, և ոչ երբէք Հայոց կաթողիկոսութիւնը ինքզինքը Պոնտոսի եքսարքութեան ենթարկեալ համարեց և ոչ ալ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսները Մեծ Հայքը իրենց իրաւասութեան մէջ նախահանգը կարծեցին.

Ետոյ, ի գործոց պատմութիւնք Սարգիսներու և Հերակլեներու ժամանակի այնպէս կը ցուցնեն, որ երբ երկու կողմերը Հայ-

-տատանէ գաւառներ առին և յունական նոր կուսակալութիւններ կազմեցին, եկեղեցական կարգադրութիւններ ալ ըրին և Հայաստանի մէջ յունական մետրապոլտութիւններ և եպիսկոպոսութիւններ ստեղծեցին. բայց այս ոչ չորրորդ դարու վիճակը կը փոխէր, և ոչ Հայոց հայրապետութիւնը կը խախտէր։ Ստոյգ է նա որ քաղաքական տիրապետութեան հետ եկեղեցական տիրապետութեան ալ փորձեր եղան ժամանակ ժամանակ, սակայն այս ալ հիմնական կացութիւն մը չեղծանէր, ինչպէս յունական պատրիարքութեանց իրաւասութիւններ չկորսուեցան, երբ Խաչակրաց ժամանակ իրենց աթոռներուն վրայ լատին աթոռակալներ դրուեցան։

Բուզանդի կազմած պատմութիւնը դարմանելու համար, հակառակ պատմութիւն մը կը գտնենք Ներսէսի վերջէն գրուած վարքին մէջ, զոր առաջին պատմութիւնք չեն յիշեր։ Նոր պատմութիւն նախ կըսէ թէ Կեսարիա երբեմն Հայոց քաղաք էր և թէ Կեսարիոյ առաջին եպիսկոպոսն Թէոփիլոս Թադէոսէ ձեռնադրուած էր, և ապա կը յաւելու թէ Ներսէսի պարեկարգութեանց ժամանակ ժողովով հաստատուեցաւ որ այլ ևս Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն չառնուի, վասն զի Հայոց աթոռն ալ առաքելական է Թադէոսով և Բարթուղիմէոսով, վասն զի նոյն միջոցին Երուսաղէմ ալ և Կիպրոս ալ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն որոշմամբ պատրիարքութեան փոխուեցան և նոյն ժողովը Հայոց պատրիարքութիւնն ալ ընդունեցաւ (Նշխ. 9—10, Յովհ. 62)։

Արդ այսպիսի եղելութիւն մը իբր պատմական չենք կարող ընդունիլ. զի Ներսէսի սկզբնական պատմագիրներէն և ոչ մին այդպիսի բան մը չեն յիշեր. զի առաջին պատմիչներու և ժողովներու մէջ ալ այդպիսի բան չկայ, և վերջապէս վասն զի այդպիսի պատմութեան առիթ ալ չկայ։ Հայոց աթոռը իր հիմնարկութեամբ առաքելական է, բայց ալ ազատ մնացած է որևէ ուրիշ աթոռոյ մը գերիշխանութենէ. որով մեծ աթոռներէն և ոչ մէկը կրցած է իշխանութիւն վարել անոր վրայ։ Պարզ ձեռնադրութեան խնդիր մը կայ, արտաքնոց քաղաքականին անծանօթ, իսկ ներքինոց համար ծանօթ միայն երկու պատմական պարագայից մէջ Գրիգորի և Ներսէսի վրայ, և այս Բուզանդայ միայն նաև Յուսիկի և Փառէնի վրայ։

Անհիմն է նաև ամենուն ըսելը թէ ամենայն ի ժողովին Գանգրացւոց (Կանոն 31) Հայք Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առ-

ուին։ Քաղկեդոնի ժողովը տեղի ունեցաւ 451-ին, և վերջին Կեսարիա գացողը կըլլայ Ներսէս 353-ին Քաղկեդոնի ժողովէն դար մը առաջ. իսկ այս դարուն մէջ որ Քաղկեդոնէն առաջ է, Շահակ և Զաւէն և Ասպուրակէս և նոյն ինքն Ս. Սահակ Պարթեւ Կեսարիա գացած չեն յայտնապէս։

Անտեղի է և այն մեկնութիւնը թէ երբ Հայոց աթոռը պատրիարքութիւն հռչակուեցաւ Ներսէսի ձեռօք, եկեղեցւոյ իննեակ դասակարգութիւնը լրացնելու համար Վրաց և Աղուանից աթոռներն ալ արքեպիսկոպոսութիւն եղան. իսկ Սեբաստիա և Մելիտինէ և Նփրկերտ և Ծոփք և Մուսուլ մետրապոլութիւն հռչակուեցան (Նշխ. 11)։ Մեք գիտեմք թէ Վիրք և Աղուանք Լուսաւորչի ժամանակէն մեծ աթոռ էին, Սեբաստիա և Մելիտինէ և Նփրկերտ Մեծ Հայքէ դուրս են, Ծոփք երբէք յատուկ մեծութիւն չունեցաւ, իսկ Մուսուլ Քաղդէացւոց աթոռ է և ոչ Հայոց։

Երկու կողմերուն դէմընդդէմ անհիմն պատմութիւնները թողլով և լոկ պատմական եղելութիւնները ամփոփելով կըսեմք, թէ Հայք ի սկզբանէ առաքելական և հայրապետական աթոռ եղան, երբէք Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան նահանգ չեղան, երբէք Կեսարիոյ աթոռը Մեծ Հայոց վրայ եկեղեցական իրաւասութիւն չգործածեց, իսկ ձեռնադրութիւն առնելու խնդիրը բոլորովին անծանօթ է արտաքին պատմիչներուն, իսկ ներքին պատմիչներէն միայն Ներսէսի և Գրիգորի համար իբր ստոյգ կրնանք ընդունել, իսկ Յուսիկի և Փառէնի երթալը յոյժ երկբայական է, և թէ վերջապէս պատահական կերպով եղած բան մը պատահական կերպով ալ դադրեցաւ, առանց որ և է դիտողութեան կամ միջադէպի տեղի տալու։

Վերջէն ընտրուողներուն արդէն ձեռնադրուած եպիսկոպոս լինելը, հաւանականագոյն պատճառն է պատահական սովորութեան դադրելուն։

3. ՄԱՀ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԷՊՔԵՐ

Շահակի անցեալին վրայ մինչև հիմայ անցողակի ըսածներէս դուրս բան չունինք յիշելու։ Մանազկերտացւոց ցեղէն, Մանազկերտի եպիսկոպոս, 352ին, տեղապահ Փառէնի մահուանէ յետոյ, 360ին դարձեալ տեղակալ Արշակի հրամանով Ներսէսի քաշուելու տարիներուն, 372ին արևելեան եպիսկո-

պոսաց ուղերձին մէջ ստորագրող Յուսակ անունով, 373ին իրաց բնական բերմամբ կաթողիկոս եղաւ 70է վեր տարիքի մէջ։ Լուսաւորչայ ցեղէն Սահակ կայր միայն հազիւ 24 տարեկան երիտասարդ, այլ և նա բացակայ էր, միւս կողմանէ փափաք ալ կայր հանդարտ ծերունի մը ունենալ իբր կաթողիկոս։

Շահակին համար գրուածներն են. «ոչ հեռի ի գովութենէ» (Խոր. 94), «Քրիստոնեայ, բայց երկչոտ և հաւան» (Բուզ. 233), «Այր գովելի առաքինութեամբ և բարեկարգութեամբ կրօնից» (Նչխ. 27. Յովհ. 67), որք կը ցուցնեն թէ բարի և հանդարտաբարոյ ծերունի մըն էր, առանց կարողութեան, և թերևս առանց իսկ յօժարութեան քաղաքական գործոց միջամտելու և արքունեաց դէմ մաքառելու։ Ըստ Բուզանդայ տարօրինակ անկարգութեանց կը ձեռնարկէ Պապ, զորս եթէ լռութեամբ հաստատած լինէր Շահակ, մեղադրանքէ ազատ պիտի չմնար, նաև իբրև լոկ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ նկատեալ։

Պապայ վերագրուած յանցանքներն են. որբանոցներ և հիւանդանոցներ կործանել, կուսաստաններ ցրուել և կոյսերը պղծել, աղքատաց վերակացուները հալածել և աղքատաց օգնողները պատժել, եկեղեցեաց պտղիները խափանել, ամուսնութեան հաստատութիւնը քանդել և ազատ կենակցութիւնը ներել, հեթանոսական վայրագ սուգերը նորոգել, եկեղեցական պաշտօնեաները արքունեաց ստրկութեան առնուլ, եկեղեցական կալուածներուն եօթնէն հինգը գրաւել, և վերջապէս կուռք կանգնել և համարձակ դիւապաշտութեան սկսիլ։ Դիւրին է ընդունել թէ Պապ անհոգութեամբ թող տուաւ որ Ներսէսի դրած բարեկարգութիւնք խափանուին, այլ Բուզանդայ գրածները եկեղեցւոյ հալածչի և ուրացողի մը կերպարանը կը զգենուն. որ հաւանական չերևիր քրիստոնեայ իշխանի մը վրայ։ Միւս կողմանէ նոյն իսկ Պապի 23 տարեկան հասակը լուրջ գործողութեանց ընդունակ չէ։ Վերջապէս Ներսէսի մահէն մինչև Պապայ սպանութիւնը հազիւ թէ տարի մը անցած է և Պապ պարտաւորուած է յունական ամբաստանութեան դէմ ինքզինքը պաշտպանել, որով աւելի զգուշաւոր լինելու ալ հարկ զգացած պիտի ըլլայ։

Յունաց և Պապայ հակառակութիւնը որչափ և պատմիչներէն վկայեալ սակայն առեղծուածական լինելէ չդադրիր, Յոյն մօր զաւակ, Յունաստան ապրած, յունական կրթութիւն առած և Յունաց օգնութեամբ թագաւոր եղած անձի մը վրայ։

Մեսրոպեանք կ՚ըսեն թէ Պարսից հետ դաշնակցեցաւ և Յունաց դէմ ելաւ (Բուզ. 238. Խոր. 94), իսկ լաւագոյն պատմիչը կ՚ըսէ թէ Տերենտ կուսակալ Պոնտոսի հայ նախարարներէն ոմանց հետ համաձայնութեամբ Պապը չարունակ կամբաստանէր Վաղէսի առջև, և Հայոց դժգոհ լինելը պատճառելով թագաւորը փոխել կառաջարկէր, որպէս զի Հայերը յուսահատելով Պարսից կողմ չանցնին (Ամմ. 328), որ ըսել է թէ Պարսից կողմ անցած չէին տակաւին, և բոլոր գործը կամփոփուէր Տերենտի անձնական հակառակութեան վրայ։

Վաղէսի հրամանաւ Պապ կուգայ Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքը և նենգութեամբ կալանաւորուելէ կասկածելով, 300 ձիաւորով կը փախչի, հետամուտ եղող գունդը ետ կը դարձնէ։ Եփրատը ի լող կանցնի, Դանիէլ և Բարզիմիր զնդապետներուն դրած կիլճերէն հնարիմացութեամբ կազատի, և իւր թագաւորութեան երկիրը կը դառնայ։ Յունաց զօրավար Տրայիանոս, առած հրահանգին համեմատ, նախ Պապին վստահութիւնը կը գրաւէ, և հացկերոյթի հրաւիրելով սեղանի վրայ սակրաւորաց ձեռօք սպանել կուտայ (Ամմ. 329—230, Բուզ. 238—239)։ Այս կը գործուի 374 տարւոյ ամառուան մէջ Բագրևանդայ Խոնի գիւղը։

Խորենացւոյ պատմութեամբ Պապ Յունաց դէմ պատերազմի կելնէ և գերի կիյնայ Տերենտի ձեռք և կապանօք Թէոդոսի կը ղրկուի և Թէոդոսի հրամանով կը գլխատուի ի Կոստանդնուպոլիս (Խոր. 96)։ Սակայն Թէոդոս 379ին կայսրութեան հասած լինելով, բարեբաղդաբար Խորենացւոյ անճշդագոյն պատմութիւնը ի հիմանց կը մերժուի, Թէոդոսի անուան ալ յաւիտենական արատ մը չլինելու համար։

Խորենացիէն ունիմք թէ Պապ 7 տարի թագաւորած է, որ է ըսել թէ թագաւորութեան 7րդ տարին սպանուած է։ Արդ, 368ին թագաւորած լինելով 374ին կը լինի վախճանը, հազիւ 24 տարեկան եղած ատեն։

Անփորձ պատանի մը եղեր Պապ իւր բոլոր իշխանութեան մէջ, փորձանքներու և վտանգներու մէջ արի, այլ անկարող երկրին օգտակար և ազգին սիրելի լինելու, որ յայտնի է ազգային պատմիչներուն իւր վրայ նախատանօք խօսելէն։ Ամմիանոս իբրև ժիր և քաջասիրտ երիտասարդ մը կը ներկայացնէ Պապը, իսկ անունը չարունակ Պարա (Para) կը գրէ, որուն ստոյգ լուծումը տրուած չէ։ Կեդրենոս պարզ սխալմամբ

կը վերագրէ և ինքն ուղղելով Պաբա (Paba) կը գրէ (Կոռ. Ա. 52)։

Պապայ սպանութենէ ետև Յոյնք անմիջապէս՝ նոր թագաւոր մը տուին Հայոց, զի Տերենտի առաջարկին ալ պարագայէս Պապը փոխել էր և ոչ թագաւորութիւնը ջնջել։ Նշանակուած անձը եղաւ Վարազդատ, թոռն Արշակայ և եղբօրորդի Պապայ (Բուզ. 248, Վարք 118), որ ի ժամանակի փախստեանն Յաղենոյ (Խոր. 96),—այլ յայտնի չէ թէ որ փախչելէն—ինքն ալ Կոստանդնուպոլիս գացած և կայսերական բանակին զինուորած, և ողոմպիական ըմբիշներու քաջութիւններով նշանաւոր եղած էր։ Տարիքը պզտիկ և հազիւ 25 կրնայ ենթադրուիլ։ Վարազդատին գալէն առաջ նախարարք Մուշեղայ նախագահութեամբ խորհուրդ ըրած և Յունաց կողմը միաբանութեան որոշում տուած էին (Բուզ. 240), ուստի Վարազդատն ալ զխրութեամբ ընդունեցան։

Վարազդատ հազիւ 374ին վերջերը կրնայ գործի գլուխ անցած ըլլալ։ Այս միջոցին Շապուհ նորէն Հայաստանը գրաւելու հետամուտ էր, և գոնէ կիսելու և ջնջելու համար դաշնակցութիւն յղեց առ Վաղէս։ Վաղէս մերժեց և նորէն փոխադարձ դեսպաններ զրկուեցան, այլ համաձայնութիւն չգոյացաւ և 375ին մեծ պատերազմի պատրաստութիւնք սկսան երկուստեք։ Երբ Վաղէս կուզէր բոլոր զօրութիւնը այս կողմ թափել (Ամմ. 331), և Մուշեղի խորհրդով Հայաստանի մէջ նորէն իսկ Հայերով Յունական բանակ կազմել (Բուզ. 241), պարտաւորուեցաւ արևելքը լքանել և արեւմուտքէն եկող վտանգին դէմ վազել. և Վիկտոր զօրավարին յանձնեց Պարսից հետ բանակցիլ և զինուորական պայմաններով խաղաղութիւնը գնել, և սակայն ոչ կրցաւ Պարսից յաջողութիւնք արգիլել և ոչ ալ իւր կորուսածին վրէժը լուծել (Ամմ. 331)։

Վարազդատ անփորձ երիտասարդ և հասակակիցներով շրջապատուած, տակաւին կրցաւ այդ չփորձութեանց մէջէն պատուով ելնել, ալ ինքն սիրելի լինել և նոյն եղածին չափ խաղաղ կառավարութեան մէջ Յունաց հաւանութեամբ Պարսից հակառակութեան ատակ մնալով (Բուզ. 241)։ Մուշեղ էր այդ զօրավարին հոգին, ոչ նուազ քաջ զօրավար, քան հմուտ աշխարհակալ։

Միայն կաթողիկոսի անունն չենք հանդիպեր պատմիչ նշանաւոր դիպուածոց մէջ, ինչպէս էին Պապայ սպանութիւնը,

Վարազդատայ թագաւորելը և երկրին քաղաքական կերպարանափոխութիւնը։ Տարիք և բնաւորութիւն են Շահակայ արդարացումը։ Եկեղեցական գործունէութիւն ալ չունիմք որ նորա անունը կրէ, և հայրապետութեան չորրորդ տարին կեանքըն ալ կը կնքէ (Խոր 94)։ Այդ տևողութեան չափը զոր նախկին պատմիչը կուտայ, փոփոխելու հարկ չեմ տեսներ. թէպէտ լետիններէն ոմանք մինչև 2 տարի իջեցուցած են և ուրիշներ մինչև 6 աճեցուցած, առանց ժամանակագրական ստուգութեան։ Շահակայ 4 տարիները պէտք է զետեղել 373 էն 377։

Ոչ մահուան պարագայք յայտնի են և ոչ գերեզմանին տեղը։ Հաւանական է ենթադրել որ բոլորովին քաշուած կեանք մը ունէր, և եթէ մահն ալ իւր հայրենական Մանազկերտի մէջ չեղաւ, հարկաւ մարմինը փոխադրուեցաւ իւր հայրենական կալուածը, ինչպէս բոլոր նախորդ հայրապետաց համար պատմուած տեսանք։ Դիտողութեան արժանի է որ և ոչ միոյն համար կրցանք գրել տակաւին թէ Մայր Աթոռին մէջ մեռաւ և Մայր Կաթուղիկէին մօտ թաղուեցաւ։

Տ. ԶԱՒԷՆ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Շահակայ յաջորդը դիւրաւ որոշուեցաւ ժառանգական ոճին հետևելով և կաթողիկոս եղաւ Զաւէն Մանազկերտացեաց կամ Աղբիանոսեանց տոհմէն։ Ցետիններէն ոմանք (Նշխ. 28, Յովհ. 68). Զաւէնը Շահակայ եղբայր կարծեցին, բայց լինէր միայն «յազգականութենէ» կամ «ի զաւակէ» Աղբիանոսի կըսեն (Խոր. 98, Բուզ. 271), հետևաբար հաւանականագոյն է լոկ եղբօրորդի կարծել։

Զաւէնի հայրապետութիւնը Խորենացին կը դնէ «յերկրորդ ամի Վարազդատայ» (Խոր. 98), և մենք Վարազդատի թագաւորելը 374ին վերջը կամ 375ին սկիզբը դրած լինելով Շահակի մահը և Զաւէնի յաջորդութիւնը միանգամայն տեղի ունեցած կը լինին 377ին և Խորենացւոյ ժամանակագրութեան համեմատական մասը անփոփոխ կը մնայ։

Խորենացին լուռ է բոլորովին Զաւէնի արդեանց կամ արժանեաց վրայ, այլ Ներսէսի վարքը գրողը և Ցովհաննէս

կաթողիկոս «առաքինահրաշ վարուք պայծառացեալ» կըսեն (Նշխ. 28, Յովհ. 68), թէպէտ ոչ գովեստի պատճառն է յայտնի, և ոչ գովանի գործերու շարք մը պատմուած է։ Այլ գոնէ համբաւոյն և աւանդութեան արձագանքը ունեցած են, այդ համարձակ վկայութիւնը տալու համար։

Իսկ Բուզանդ բոլորովին աննպաստ կերպով կը նկարագրէ Զաւէնը, իբր «չարարար, խիստ, նախանձոտ» անձ մը, որ «որկորոտութեամբ, ագահութեամբ, անառակութեամբ կայր զամենայն աւուրս կենաց իւրոց» (Բուզ. 271)։ Բայց այսչափ տխուր նկարագիրէ ետև և ոչ մի գործ չպատմուիր, մինչ պատմիչը պարտաւոր է եղելութիւնները յայտնել, որ ընթերցողը իւր տպաւորութիւնները կազմէ։ Դիտելի է և որ այդ խօսքերը կը գտնուին Բուզանդի վերջին կցկտուր նիւթերուն մէջ, որք շատ մը քննադատութեան տեղի տուած են։

Զաւէնի վրայ գրուած միակ մեղադրանքն այն է, որ ինքն անձամբ և իւր քահանայք իրեն հետևողութեամբ կրօնաւորական զգեստի տեղ՝ զինուորական զգեստ, այսինքն ազատադասակարգի աշխարհականաց զգեստը սկսան հագնել, և խօսքը աւելի ճշդելով, զանց ըրին կրօնաւորաց յատուկ «պճղնաւոր» զգեստները որք մինչև ոտքերը կը հասնէին և սկսան հագնել «խոտորկտուր ի վերայ ծնգաց», այսինքն է մինչև ծունկը հասնող և առջևէն չեղակի բացուած զգեստներ (ինչպէս Ասորեստանեայց հին քանդակներուն վրայ կը տեսնուին), այն ալ նարօտներով, ծոպերով և կոճակներով զարդարուած, և միանգամայն սամուրենի, կնքմենի, աղուէսենի և գայլենի մուշտակներ ալ գործածել, և այս զգեստներով բեմ ալ ելնել։

Արդ յայտնի է որ եկեղեցականութիւնը առաջ ալ երկու ճիւղ ունէր, մին կրօնաւորական կամ վանական անձերէ բաղկացած, և միւսը աշխարհիկ ամուսնացեալ երէցներէ կազմուած։ Լուսաւորչայ ազգատոհմէն եղող հայրապետները կանուխ կամ անագան ինքզինքնին կրօնաւորութեան նուիրած էին և իրենց օրինակը ընդհանրացեր էր իրենց շրջանակին մէջ։ Տարբեր էր Մանազկերտացեաց կամ Աղբիանոսեանց ուղղութիւնը, որք ամուսնաւոր դասակարգէ էին և աշխարհիկ ձևերը կը տանէին. այսպէս էր և Խադ, որ իբր ձիաւոր և պճնասէր կը բամբասուէր, այսինքն է իւր վարդապետոյն Ներսէսի կրօնաւորական ոգի մը չունէր, թէպէտ և սրբութեան և սքանչելագործութեան համբաւն ալ կը վայելէր միանգամայն

Այդ Խաչէն այլ Մանազկերտացւոց [illegible] էր և [illegible] պաշտ-
պանութիւնը [illegible] իր հոգեւորականաց մէջ Բասենի Աշտա-
րակէն [illegible] [illegible] [illegible] չլսեցաւ, թէպէտ
կրնէ թէ [illegible] [illegible] և [illegible] (Բուզ.
280)։ Զաւէնի ըրածը [illegible] [illegible] մը [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] և [illegible] չկրցաւ [illegible], կրօ-
նաւորական [illegible] կամ [illegible] [illegible] [illegible],
և [illegible] այդ դրութիւնն [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
նէ [illegible] [illegible] ընծայեց։ Սակայն ինչ որ [illegible] և
[illegible] վրայ [illegible] [illegible], այնպէս չէ որ Զա-
ւէնի վրայ [illegible]։ Մեա [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] մէջ, և [illegible] [illegible] [illegible]
գլխաւորներ կը գործածեն, և Բուզանդայ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] աշ-
խարհականներու [illegible] էր, և [illegible] [illegible] [illegible]
կը [illegible]։

Վարազդատի ժամանակն էր Զաւէնի հայրապետութիւ-
նը, երբ փոքր ի շատէ խաղաղ և լաւ էր երկրին կա-
ցութիւնը. բայց դժբաղդաբար [illegible] չեղաւ։ Բուն կամ
Աշխատ Մամիկոնեանի, Վարազդատայ [illegible], [illegible]-
թիւնը [illegible] [illegible] հանար [illegible] [illegible]
[illegible]. Մուշեղը, երբ Պապայ [illegible] գործակից [illegible]-
նելով [illegible]։ Բայց [illegible] [illegible], բայց [illegible] [illegible] Մա-
նուէլ և Կոմս Մուշեղի եղբայրներ Պարսկաստանէ դարձան,
համախոհներ գտան, Վարազդատի դէմ ելան, և հրաժարեցին
որ Թագէն ու երկրէն հրաժարի և հեռանայ (Բուզ. 242—248)։

Վարազդատ անարգեց և [illegible] ալ գործը ձաղողեց. [illegible]-
նոյ դաշտի պատերազմը Մանուէլի յաղթող եղաւ։ Բուն [illegible]
[illegible] և [illegible], Վարազդատ ալ [illegible] [illegible] [illegible]
Մանուէլի որդւոց ձեռք, [illegible] [illegible] [illegible], որուն ալ
փախչի և երթայ (Բուզ. 249)։ Վարազդատայ Յունաց կողմն
[illegible] կողմը [illegible] իր թագաւորութեան չորրորդ տարին
(Խոր. 98), այսինքն է 378-ին։ Վաղէս [illegible] [illegible]
դէմ [illegible], որ և մեռաւ 379-ին։ Հետևաբար Վաղէս Վա-
րազդատի օգնելու [illegible] մէջ չէր, [illegible] որ [illegible] [illegible]-
[illegible], [illegible] [illegible] և [illegible] ալ (Խոր. 98)։ [illegible] իր [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։

Վարազդատի փախչելէն յետոյ, Մանուէլ Պապայ երկու պզտիկ զաւակները և անոնց մայրը մէջտեղ կը հանէ և անոնց անունով կը գործէ։ Թագաւորական Զարմանդուխտ անունը (Բուզ. 251), հոն կարծեցնել կուտայ զինքը, բայց Խորենացի աս կողմնակական քաղաքէն էր կ'ըսէ (Խոր. 102), թուցէ տղայոց յոյն մեծ մայրը իրենց մօրը հետ փոխանակելով։ Ենթադրելով որ Պապ թագաւորէն առաջ ամուսնացած չէին, Արշակ և Վաղարշակ իւր որդիք կրնային այս միջոցին 12 և 11 տարեկան պատանեակներ ըլլալ։

Արտաքին ոյժ ալ գտնելու համար, պահ մը կայսեր դիմելու խորհուրդը ունեցան կ'ըսէ (Բուզ. 251), կորուսեն Պարսից դիմել, և ծերունին Տաճատ Սուրէն մարզպանը կը ղրկէ Պարսից շահերը հոգալու, և միաբանութեամբ կը յղէ երկուց տղայոց արքունական «Թագ», և Զարմանդուխտի «թագ թագաւորաց», և Մուշեղի «թագաւորական պատմուճան» (Բուզ. 252)։ Այսպէս Մանուէլի ջանքերը երկիրը անդորր կացութիւն մը կը ստանայ։ Ըստ Բուզանդայ յանկարծ Մանուէլ Սուրէնը կը հալածէ, Պարսիկներու վրայ երեք մեծ յաղթութիւններ կը տանի և նորէն երկիրը եօթը տարի հանդարտ կը մնայ, և այս անձնուէր դիրքը իր է Մեհրուժան ուրացողը։ Եօթը տարի յետոյ Մեհրուժան նորէն պատերազմի կուգայ և Մանուէլէ կը սպաննուի (Բուզ. 252—263)։ Բայց այս անձնը բնաւ պատմութեան հետ կապ չունի և հակառակ Արշակի պատմութենէն փոխանցուած կերպի, մանաւանդ որ Մեհրուժանը Պապայ ժամանակէն առաջ մեռած գիտենք։

Ըստ այլոց Թէոդոսն է Արշակն ու Վաղարշակը գահ թագաւորեցնողը (Խոր. 100), այլ այս կրնայ Թէոդոսի կողմանէ պաշտօնական հաստատութիւն ըլլալ, քանի որ առնելէն զօրավարներ դրսէն կարգել ալ չունէր Թէոդոս նորէն կ'ընծայէ Արշակայ և Վաղարշակայ թագաւորելը (Բուզ. 264), բայց այս ալ երկուց եղբարց ամենաօրինական պատմական հետ, կամ յաջորդաբար՝ թագաւորութեան և ամուսնութեան ընդունելն է։ Արշակի կինը եղաւ Մանուէլի Վարդանդուխտ աղջիկը (Բուզ. 262), Վաղարշակ ալ Բագրատեան Սմբատի աղջիկը կառնէ (Խոր. 100)։ Իսկ Վաղարշակի մասին Բագրատունեաց աղջիկը։ Այս եղբայրութեան թագաւորելը եղած է 380 տարին։

2. ՄԱՀՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Բաւական կարեւոր դիպուածներ կատարուած են այդ միջոցին, և Զաւէն հայրապետը եղած պիտի լինի մանուկ թագաւորները պսակողն և օծողը. սակայն պատմութիւնը երբէք հայրապետին անունը չյիշեր։ Ընդհանրապէս Մանազկերտացիք մեր պատմիչներուն համակրութիւնը չեն վայելած։

Զաւէնի պաշտօնավարութիւնը տեւած է չորս տարի (*Խոր.* 98), *և այդ տեւողութիւնը պէտք է դնել* 377-*էն* 381։ *Միւս կողմանէ* 381 *կրնայ Արշակայ երկրորդ տարին ալ ըսուիլ, յորում դրուած է Զաւէնի կաթողիկոսութեան վերջը* (*Խոր.* 100)։

Զաւէնի պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը Բուզանդ երեք տարի ըսած է (*Բուզ.* 272), *որ կրնայ Գ և Տ թուատառերու շփոթութենէ ծագել. նոյնը կրնամք ըսել ուրիշ երեք տարի դնողներուն համար ալ* (*Յովհ.* 68)։ *Իսկ Օրբելեան միայն մէկ տարի կուտայ* (*Օրբ. Բ.* 249), *ինչպէս կընեն ևս նորերէն Չամչեան և իրեն հետեւողներ ժամանակագրական հաշիւը ուղղելու համար։ Սակայն մեր հաշուով Ներսէսի մահէն մինչև Սահակի ընտրութիւնը,* 373-*էն* 387 *միջոցը ճշդիւ կը պատասխանէ երեք Մանազկերտացիներուն* 13 *տարիներուն, և կամայական փոփոխութեանց պէտք չմնար։*

Զաւէնի մահուան պարագայք, ինչպէս և իւր թաղման տեղը, պատմութեանց մէջ յիշատակուած չեն, այլ սովորական հետեւողութեամբ թաղուած կըլլինի իւր հայրենական դամբարանը ի Մանազկերտ։

Բուզանդ Զաւէնէ ետքը կը դնէ Շահակ Կորճեայ անուն կաթողիկոս մը միայն երկու տարուան համար (*Բուզ.* 272)։ *Յետագայներէն Միխայէլ Ասորի՝ Շահակը Զաւէնի եղբայր ըրաւ և վեց տարի պաշտօնավարութիւն տուաւ* (*Միխ. յաւել.* 34), *իսկ Խորենացի և բոլոր հին ու նոր պատմագիրք և ցուցակագիրք այդպիսի անձ մը չեն ճանչնար. մեք ալ Բիւզանդի առանձնակ վկայութեամբ նոր անձ մը ցուցակի չեմք անցներ։ Զաւէնի յաջորդութիւնը նախապատրաստեալ էր ժառանգական ոճով Պարթեւազնեայց և Մանազկերտացեաց տուներուն մէջ, և Ասպուրակէս պատրաստ էր, և դուրսէ անձ մը Կորճէից տոհմէն ներս մուծանելու ոչ հարկ կայր և ոչ պատեհ առիթ։*

Եթէ Բուզանդի գրածին ալ մեկնութիւն մը տալ ուզուի, ք դէպ է դիտել, որ Կորճեայք ուրիշ չորս գաւառներով Պարսից ձեռք անցած Յայնկոյս Տիգրիսեան նահանգը կը կազմէին, և այդ նահանգը կրնար իրեն յատուկ գլխաւոր պետ մը ունենալ, այսինքն եպիսկոպոսապետ մը, որ շփոթմամբ կաթողիկոս և Մայր Աթոռոյ կաթողիկոս կարծուեցաւ։ Հիմայ ալ Եգիպտոսի փոխարքայութիւնը Հայոց առաջնորդին պատրիարքի տիտղոս կուտայ։ Այսպիսի ոք եղած պէտք է ըսել «Շահակ Կորճեայց գլուխ եպիսկոպոսաց» կոչուած անձը (Բուզ. 272), որուն վրայ այդ անորոշ բացատրութենէն աւելի տեղեկութիւն չունիմք։

Տ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Զաւէնի անմիջական յաջորդն եղաւ Ասպուրակէս «ի գաւառէ Աղբիանոսի» (Բուզ. 272), կամ «ազգական Շահակայ և Զաւենայ (Խոր. 100), կամ ըստ ոմանց նոյն իսկ «եղբայր նորուն» Զաւենայ (Վարք. 28, Յովհ. 68), և կրնայ ալ ընդունուիլ այդ վերջին պարագայն։ Կաթուղիկոսանալուն թուական պիտի ընդունինք 381 տարին, որուն Մայիսին գումարուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Ժողովը յորում Մեծ Հայոց եպիսկոպոսներէն ոչ ոք ներկայ գտնուեցաւ։ Ամեն պատմագիրք համաձայն են իբրև բարի և առաքինի և սրբակրօն անձ ճանաչել զԱսպուրակէս, նոյն ինքն Բուզանդ գովեստներ կը չռայլէ, թէպէտև կընդունի թէ զգեստի մասին ըստ ամենայնի Զաւէնի կը հետևէր (Բուզ. 280)։

Ասպուրակէսի կաթողիկոսութենէն քիչ ետքը կը մեռնի Մանուէլ խաղաղական մահուամբ. կարեւոր նորութիւն մը Մամիկոնեան սպարապետներուն շարքին մէջ, զոր և ինքն ցաւելով կը դիտէ, թէ «զվատթար մահս մահացս եհաս ինձ մեռանել» (Բուզ. 265)։ Մանուէլի մահուամբ նորէն երկպառակութիւնք սկսան և երկու դրացի պետութիւններուն թշնամութիւնները գրգռուեցան։ Բայց Թէոդոս Մեծ կայսրը և Շապուհ Գ. Պարսից թագաւորը՝ Երկայնակեաց Շապուհի թոռը՝ խաղաղութեան դաշինք հաստատեցին 384 տարին (Dreyss Ա. 165), և այդ առթիւ Հայաստանը մէջերնին բաժանեցին

(Խոր. 102), միանգամ ընդ միշտ խնդիրի առիթը վերցնելու համար։ Յունաց բաժինն եղան Բարձր Հայոց և Ծոփաց նահանգներ ինչ ինչ յարակից մասերով միւս նահանգներէն. և Արշակ այն կողմը անցաւ անհաւատի ձեռքին տակ չմնալու համար (Փաւստ. 33)։

Գրեթէ տասներեք նահանգներ Պարսից մնացին աշխարհին մեծագոյն և լաւագոյն մասը, բայց նախարարներէն շատեր Արշակի ետևէն սկսան գաղթել։ Ասպուրակէս հայրապետ, որուն հայրենիքն ալ աթոռն ալ Պարսից բաժնին մէջն էր մնացած իր տեղը, և կենթադրեմք թէ գլխաւոր դեր ունեցաւ նոր Արշակունի թագաւոր մը գտնելու որոշման մէջ, որ եղև Խոսրով, թոռն նախկին Արշակայ, բայց ոչ եղբայր Վարազդատայ, և գրեթէ 45 տարեկան մարդ մը սոյն 384 տարւոյն մէջ, որովհետև յոյժ ծեր մեռած կըսուի 415-ին։

Շապուհ Գ. Խոսրովը թագաւորեցնելէն ետքը հրաւէր կարդաց գաղթող նախարարներուն, և ոչ միայն ասոնցմէ շատեր ետ դարձան, այլ և միւս կողմէն գաղթողներ ալ եկան Հուռնիի (այժմ Կամախ) գանձերն ալ ի միասին բերելով։ Ասոր երկու հայ և ազգակից թագաւորաց թշնամութիւնը, որ վերջացաւ Երևել դաշտի ճակատամարտով և Խոսրովի յաղթութեամբ, որով աշխարհին բաժանումը մնայուն և հանդարտ ձև մը առաւ։

Ասպուրակէսի համար դրուած է թէ «առաջնորդեաց դրանն Խոսրովայ» (Բուզ. 272), և այդ կը ցուցնէ մեզ թէ իր նախորդներուն պէս անտարբեր չմնաց ազգային և քաղաքական գործոց ընթացքին վրայ, և թէ արքունեաց մէջ ստանձնեց այն դերը, զոր կը պահէին և կը վարէին Պարթևեան տոհմին կաթողիկոսները։

Ասպուրակէսի հայրապետութիւնն ալ կարի համառօտ եղաւ, միայն հինգ տարի (Խորենացի 100), որով կերևի թէ սա ալ նախորդ Մանազկերտացեաց նման ծերութեան ատեն կաթողիկոս նստաւ։ Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան տարիները ոմանք եօթնի կը բարձրացնեն, թերևս Ե և Է թուատառերու շփոթմամբ. ուրիշներ երեքի կիջեցնեն իրենց ժամանակագրութեան հնազանդեցնելու համար, մեք դժուարութիւն չեմք զգար սկզբնականը պահելու։ Մահուան թուականը կը լինի 386. պարագայք չեն գրուած, իսկ գերեզմանին տեղը դարձեալ հայրենական Մանազկերտը պէտք է ենթադրել։

2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՆՁԵՐ

Բուզանդի պատմութեան վերջը ինչ ինչ կցկտուր յիշատակներ կըգտնենք Խոսրովի ժամանակ փայլուն սրբակրօն եպիսկոպոսաց և միայնակեցաց վրայ, որք ի միասին առնել կարող են Ներսիսեան աշակերտութիւն և բարեկարգիչներու խումբ մը համարուել, իբրև նախընթաց Սահակեան աշակերտութեան և թարգմանիչներու խումբին։ Արդարոց յիշատակը օրհնութեամբ տօնելու համար, անունները կը քաղենք այստեղ։

Յիշատակեալ եպիսկոպոսներն են.

Ա. Փաւստոս եպիսկոպոս, ծագմամբ հոռոմ, թելակալ կամ գործակալ Ներսէսի, տասներկու խորհրդակից եպիսկոպոսներուն թիւէն. տեսուչ աղքատանոցաց մինչև Խոսրովի ժամանակ (Բուզ. 273)։

Բ. Զորթ եպիսկոպոս, այր ներքինի, ընկեր առաջնոյն ի պատիւս և ի պաշտամունս (Բուզ. 273)։

Գ. Արտիթ եպիսկոպոս Բասենոյ, Դանիէլի աշակերտութենէ մնացած, քարոզութեամբ շրջող մինչև ցխոր ծերութիւն (Բուզ. 274)։

Դ. Կիրակոս եպիսկոպոս Տայոց, յառաջն Շահապ կոչուած, հովուական աշխատութիւններով նշանաւոր (Բուզ. 278)։

Ե. Զորթուազ եպիսկոպոս Վանանդայ, նոյնպէս նշանաւոր (Բուզ. 278)։

Զ. Տիրիկ եպիսկոպոս ի գաւառէն Բասենոյ, նոյն կերպով նշանաւոր (Բուզ. 278)։

Է. Մովսէս եպիսկոպոս ի գաւառէն Բասենոյ, նոյն կերպով նշանաւոր (Բուզ. 279)։

Ը. Ահարոն եպիսկոպոս, այս ալ արդիւնաւոր (Բուզ. 279)։

Իսկ յիշատակեալ միայնակեացներն են.

Ա. Շաղիտա Ասորի, Դանիէլի աշակերտութենէն, ճգնող յԱռիւծ լեառն, որ Ներսէսի մահը տեսիլքով իմացաւ (Բուզ. 224—226)։

Բ. Եպիփան յոյն, նոյն աշակերտութենէ և նոյն տեսիլքը տեսնող, ճգնող ծոփաց Մամբրէ լեռը, և յունաց կղզիներուն մէջ վախճանած (Բուզ. 226—228)։

Գ. Առոստամ, եղբայր Փաւստոս եպիսկոպոսի, ծագմամբ

Հոռոմ, ճգնող յԱյրարատ գաւառի (Բուզ. 273)։

Դ. Գինդ Սլկունի, տեսուչ աբեղայից, վարդապետ անուն ստացած, ճգնող Ասկեանց լերան վրայ (Բուզ. 280)։

Ե. Մուշէ, ձեռնասուն և յաջորդ Գինդի (Բուզ. 281)։

Զ. Տրդատ կամ Տրդած, ճգնող ի Տարոն, Ներսէսի մահուան ներկայ (Բուզ. 281)։

Է. Վաչակ։

Ը. Արտոյտ։

Թ. Մարախ. երեքն ալ Գինդի նշանաւոր աշակերտներ։

Այս որբակրօն անձանց կը խառնէ Բուզանդ ստորին անձնաւորութիւն մը, Յովհաննէս եպիսկոպոս, Փառէն կաթողիկոսի որդին, որ մինչև ծերութեան տարիքը ընչից սիրոյն արքունեաց մէջ ծաղրածուի պաշտօն կը վարէր։ Կը պատմուի թէ չորս ոտքի վրայ և կառաչելով պալատին մէջ կը պտտէր և Թագաւորին մեղքը վերցնող ուղտ կը ձևանար, որպէս զի իւր վրան ագարակաց մուրհակներ դնեն։ Սա ինքն անկնունք աւազակ մը լերան վրայ քահանայ կը ձեռնադրէ, որպէս զի իբրև իրաւունք անոր գեղեցիկ ձին գրաւէ (Բուզ. 274—278)։ Ասանկներու յիշատակութիւն ալ կրնայ իբրև զգուշաւորութեան օրինակ ծառայել։

